

УДК 347.61/.64:94 (477)“15/16”

Наталя Старченко

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, науковий співробітник
Інституту історії України НАН України*

ЗВИНУВАЧЕННЯ ДРУЖИН У ВБИВСТВІ ЧОЛОВІКІВ: ЖІНОЧА ЖОРСТОКІСТЬ, ЧОЛОВІЧИ ФОБІЇ ЧИ МАТЕРІАЛЬНИЙ РОЗРАХУНОК РОДИЧІВ (Волинь останньої третини XVI ст. – першої третини XVII ст.)

На прикладі низки історій, що стосуються обвинувачень шляхтянок у вбивстві своїх чоловіків, у статті проаналізовано такі питання: хто ініціював звинувачення; якою була риторика скарг; чи були в ній присутні стереотипні деталі; чи можна говорити про опис цих звинувачень як гендерно обумовлений; як відбувався перебіг процесу та яким у підсумку був його фінал. У полі уваги перебувають також питання підпорядкованості дружини чоловікові, а також тих ресурсів, які перерозподіляли владу в родині.

Стереотипність описів та сталий набір компонентів обвинувачувального наративу дозволяє припустити інструментальний характер більшості обвинувачень. Лише в одному випадку із восьми маємо вирок щодо дружини, ще в одному можна з великою долею певності говорити, що саме вона здійснила вбивство з допомогою слуг і челяді. Описи злочину, на перший погляд, містять компоненти, які традиційно закріплені за «жіночим» способом убивства. Однак аналіз їх у ширшому контексті – порівняння з обвинуваченнями чоловіків в умисних убивствах – знімає дихотомію «чоловіче-жіноче».

Напругу під час конфлікту в шляхетській родині зменшувала низка факторів. Майно шляхетського подружжя не поєднувалося в одне ціле. Одноосібне представництво чоловіком родини в публічній сфері мало низку обмежень. Врешті, важило сприйняття шлюбу як публічного договору та відносна легкість розлучень в рамках православної церкви, зокрема і через подружні непорозуміння. Заміжня жінка зазвичай спиралася на підтримку кривних родичів, особистих приятелів, яких вона здобувала через власну систему комунікацій, та слуг всередині дому.

Недооціненими в аналізі насильства в родині залишаються особливості функціонування судової системи. Значна кількість звинувачень, схоже, була засобом в руках родини чоловіка для отримання вдовиної частки майна небіжчика. Цьому сприяв змагальний характер судочинства, де вербальний поєдинок між сторонами вибудовувався на хисткій системі доказів. Тож скаржник часто з'являвся у суді з метою знеславити відповідача та змусити його сісти за стіл переговорів, відтак отримати бажане шляхом компромісу.

Ключові слова: шляхта, убивство, конфлікт, гендерні взаємини, судочинство, Волинь, XVI–XVII ст.

Дослідження насильства, зокрема його найтяжчих наслідків – убивств, потрапляє в поле уваги соціальних істориків у 70-і роки ХХ ст.¹ За цей час пророблена величезна робота не лише якісного характеру, а й кількісна – обраховано частотність цього тяжкого злочину в Західній Європі від пізнього середньовіччя до сьогодні та проаналізовано його динаміку². Зміни в підходах до міжперсонального насильства упродовж ранньомодерного часу, від толерування його спільнотами як невід’ємної частини повсякдення до поступового витіснення на маргінес, зокрема і через активне державне регулювання як суспільно небезпечної поведінки, зачіпало й родинні взаємини. Однак у цій сфері насильство належало до легітимних/квазілегітимних засобів, з допомогою яких утримувалася патріархальна ієрархія на рівні права і культури, тож його природа і невитравність до сьогодні – окрема, досить широко дебатована тема в рамках різних історіографічних напрямів³.

Дослідники родини наголошують на існуванні потенційного конфлікту в подружніх взаєминах, який присутній незалежно від часу і простору. Модифікації концепту «війни статей», що постав у рамках другої хвилі фемінізму, широко використовують як методологічний інструментарій, зокрема при дослідженні історії убивств чоловіка дружиною. Загалом позбавлення життя подружнього партнера розглядається як вивільнення жінки з-під патріархальної влади та досягнення нею крайньої суб’єктності через дисгресію і насильство. Адже подружжя мислилося одним тілом і його практично одноосібно репрезентував чоловік, тож лише з його зникненням жінка з’являється в публічному просторі – в позиції або удови, або злочинниці. Через убивство дружина стверджує своє право на зміну ситуації і цим порушує усталені культурні конструкції щодо неї як істоти пасивної і нездатної на активні дії⁴.

¹ Увага до конфліктних аспектів функціонування родини з’являється приблизно в той же період. Див. одну із перших робіт, присвячених подружнім убивствам: *Sharpe J.A. Domestic Homicide in Early Modern England // The Historical Journal, 1981. – Vol. 24. – No. 1. – P. 29-48.*

² Див. огляд: *Roth R. Homicide in Early Modern England 1549–1800: the Need for a Quantitative Synthesis // Crime, History and Societies, 2001. – Vol. 5. – No 2. – P. 33-67. MC Mahon R., Eibach J., Roth R. Making Sense of Violence? Reflections on the History of Interpersonal Violence in Europe // Ibidem, 2013. – Vol. 17. – No 2. – P. 5-26.*

³ Див., скажімо, огляд низки тем з тематики домашнього насильства у вступній статті Маріанни Муравйової до спеціального випуску часопису «The History of Family»: *Muravyeva M. ‘A king in his own household’: domestic discipline and family violence in early modern Europe reconsidered // The History of Family, 2013, vol. 18, No 3, pp. 227-237.* У тому ж номері див. статтю, в якій переосмислюється вплив так званого «цивілізаційного підходу» у ставленні до подружнього насильства та патріархального домінування: *Baylie J., Giese L. Marital cruelty: reconsidering lay attitudes in England. – P. 1580 to 1850 // Ibidem. – P. 289-305.* Див. також: *Hardwick J. Early modern perspectives on the long history of domestic violence: The case of seventeenth-century France // Journal of Modern History, 2006. – Vol. 78. – No 1. – P. 1-36.*

⁴ Див., скажімо, аналіз традиційних описів дружин – убивць своїх чоловіків – у популярній англійській літературі ранньомодерного часу у відповідному розділі монографії

Владне домінування чоловіка над дружиною (реальне і символічне) закріплює за кожним із подружжя гендерно обумовлений спосіб убивства чи його описування. Так традиційно уважалося, що чоловік скоював убивство дружини без наміру вбити, а через перевищення своєї фізичної сили в процесі квазі-легітимних «дисциплінарних» практик. Відсутність наміру підтверджувала зазвичай і передісторія – тривала фізична наруга над жінкою, що до певного часу мала легші наслідки. Натомість за дружиною-убивцею резервувався інший сюжет: жінка фізично слабка та підпорядкована волі сильнішого партнера, відповідно, вона не чинить опору насильству відкрито, а накопичує злість і вдається до жорстокої помсти, виношуючи підступні плани. Дослідниця ранньомодерної літератури і пов'язаних із нею культурних явищ Френсіс Долан зауважує: попри те, що кількість дружин – убивць своїх чоловіків – була приблизно вдвічі (за деякими підрахунками втричі) меншою, ніж чоловіків – убивць своїх дружин, популярна англійська література створює враження, що чоловіки постійно перебувають під загрозою нападу з боку прихованого ворога у власному домі⁵. Живучість цього сюжету Долан демонструє на прикладі низки фільмів кінця ХХ ст., фабула яких вибудовується навколо спланованого дружиною вбивства чоловіка⁶.

Історії жінок-убивць, що значною мірою формуються за рахунок літературних топосів, у багатьох випадках мають мало спільного з реальною картиною. Ба більше, ретельніше дослідження таких випадків у ранньомодерний час часто демонструє як безпідставність звинувачень, так і розмаїття причин та обставин убивств. Власне, це змушує дослідників відмовлятися від жорстокої бінарної опозиції в підходах до жіночого і чоловічого насильства, натомість звертати увагу на широкий діапазон подібностей⁷.

Тож на прикладі низки історій, що походять з актового матеріалу Волинського воєводства, спробую проаналізувати такі питання: хто виступав зі звинуваченням дружини; якою була риторика обвинувачення; чи були в ній присутні стереотипні деталі; чи можна говорити про опис цих звинувачень як гендерно обумовлений; як відбувався перебіг процесу та яким у підсумку був його фінал. Очевидно, в поле уваги потрапить і питання підпорядкованості дружини чоловікові, а також тих ресурсів, які перерозподіляли владу в родині.

Френсіс Долан: *Dolan F. Dangerous Familiars. Representations of Domestic Crime in England. – P. 1550-1700, Cornell University Press, 1994. – P. 20-58. Ibidem. Home rebels and house-traitors: murderous wives in early modern England // Yale Journal of Law and the Humanities, 1992. – Vol. 4. – P. 1, 1-31.*

⁵ *Dolan F. Dangerous Familiars... – P. 25-26.*

⁶ *Ibidem. – P. 67-68.* Її список можна легко поповнити, зокрема і за рахунок недавньої стрічки «Gone girl» (2014), де на початку глядачеві пропонують драму, в центрі якої – проблеми молодого подружжя, а закінчується вона трилером, де соціопатка-дружина імітує своє вбивство, за яке чоловік мав поплатитися життям.

⁷ *Dean T. Domestic violence in late-medieval Bologna // Renaissance Studies, 2004. – Vol. 18, No. 4 (December). – P. 529-530. Ibidem. Theft and gender in late medieval Bologna // Gender and History, 2008. – Vol. 20. – No 2. – P. 412.*

Дружина як жертва

Уважається, що більшості подружніх убивств передують тривала історія насильства над дружинами з боку чоловіка. Тож коротко зупинюся на цій проблемі. Одразу зауважу, що визначити ставлення до фізичного насильства у шляхетській родині досить тяжко. Низка згадок про нього в актових книгах не дає підстав для однозначних висновків, натомість непрямі свідчення радше дозволяють говорити, що брутальне поводження чоловіка з дружиною не толерувалося. Адже сімейна незгода могла призвести до погіршення репутації шляхтича серед загалу, а в окремих випадках загрожувала сепарацією та/чи розлученням і, в підсумку, майновими втратами для чоловіка⁸.

Звинувачення дружин у вбивстві своїх чоловіків зустрічаються частіше, аніж згадки про смерть дружин в результаті фізичного насильства подружнього партнера. Добрий знавець джерел Ірина Ворончук на підтвердження тези про неконтрольоване всевладдя чоловіка у його найбрутальніших формах наводить лише один такий випадок⁹ – убивство Семеном Єло-Букоємським дружини Овдоті з Привередовських, про яке 23 березня 1560 р. оповів луцькому замковому урядові брат вбитої Михайло Привередовський. Зацитую цю скаргу:

«Он, маючи в малженстве сестру мою Овдотю, непристойне и не так, яко на закон светыи малженский належит, з нею мешкал, частокрот ее бивал и окрутные раны задавал, и тым ее здоровья немало нарушувал. То пак, деи, в суботу м[е]с[я]ца марта шостогонадцят дня без ведома нашего, а с причины от рук его властных, из сего свѣта наглою смертью зошла. Которая на себе мѣла знаки и раны окрутные на тѣле своем синим».

⁸ Про можливі причини обмеження насильства в шляхетській родині див.: *Старченко Н.* «Джерела свідчать»: кілька зауваг про дослідження становища шляхтянки в ранньомодерному соціумі Волині // Український археографічний щорічник. Нова серія, 2016. – Вип. 19-20. – Т. 21. – С. 242-247.

⁹ Інший випадок, який цитує Ірина Ворончук (фрагмент тестаменту 1606 р., де жінка говорить про хворобу як причину своєї смерті, що сталася від лихих людей, зокрема, чоловіка), безперечно, непрямо вказує на домашнє насильство, однак однозначно неможливо сказати, що ж саме стало причиною смерті жінки і як цьому прислужилися анонімні «лихі люди» (*Ворончук І.* Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії. 2006. – Вип. 6. – С. 161-202). Прикметно, що й Орест Левицький, укладач окремого тому «Архива Юго-Западной России», присвяченого історії родини, наводить лише один акт, де йшлося про смерть дружини в результаті побиття чоловіком. Натомість вміщує кілька справ з приводу обвинувачень дружини в убивстві чоловіка. Можна було би припустити певну тенденційність О. Левицького, який обстоював думку про практично повну суб'єктність шляхтянки в ранньомодерний час, однак значна частина документів збірника стосується саме демонстрації брутального поводження чоловіка в подружньому житті (Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1909. – Ч. 8. – Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.).

А коли родичі Овдоті приїхали, щоб оглянути тіло, чоловік сказав, що її вже поховали, а розкопувати могилу він не дозволить¹⁰.

Про аналогічну історію вбивства Яном Мироевським дружини Раїни Павлівни Визгердівни-Заболоцької довідуємося зі скарги її брата Антона Заболоцького (13 червня 1583 р.), внесеної до луцького гроду. В ній говориться, що Мироевський, службник луцького біскупа Вікторина Вербицького, особа неосіла на Волині (що було підкреслено у скарзі), взявши за дружину з «дому» «отца моего уцътивного» Антонову сестру, незважаючи на її «учтивое» з ним співжиття «и на дом ее уцътивый, ее безвинне непристойное окрутне биеть и мордует»¹¹. Врешті, він побив дружину так, що від того «окрутнього збиття и зморьдована сестра моя Раина ажъ кровью хрипает и не ведомо, если жива зостанет». Справді, 10 липня до луцьких гродських книг було внесене визнання возного, який на погребі дочки Павла Заболоцького Раїни Мироевської чув «волання» про вбивство небіжчиці від рук її чоловіка. Після поховальних церемоній винуватець приїхав до Заболотець і «почаль просити пана Заболоцкогo, абы его не славил», позаяк «вже, деи, ми теперь и самому того жал». Він пропонував повернути всі речі дружини її родичам, а ті мали вибачити його і не знеславлювати серед людей¹². Зауважу, що за сприйняття злочину як приватної кривди потерпілого, *винною* особа уважалася до того моменту, поки не відбувалося замирення зі скривдженими через виплату йому відшкодування і виконання винуватцем певних актів упокорення (добровільне ув'язнення і перепрошення). Мировицькому домовитися не вдалося, тож справа продовжилася на луцьких гродських рочках 5 грудня. До суду прибув біскупський урядник Петро Добронизький і взяв оскарженого на поруки в 400 копах, адже, як було заявлено, той є службником біскупа і має від свого пана нерухомість у Торчині¹³. Отож надійною групою підтримки для Мироевського виявився його пан – біскуп Вікторин Вербицький – та його службницьке коло. На цьому сліди історії уриваються; скоріш за все, вона була вирішена, як десятки інших історій, пов'язаних із вбивствами – через приятельське єднання, яке дозволяло і кривдникові, і постраждалим, існувати в досить тісній шляхетській спільноті.

Насильство чоловіка щодо дружини, як засвідчує ця справа, сприймалося як образа для її родичів. Як підкреслював брат убитої Антон Визгерд, Мироевський бив дружину «безвинне», «не пометаючи на уцътивное ее заховане в стане мальженскомъ и на дом ее уцътивый». С. Амуссен зауважує, в ранньомодерному суспільстві існувала моральна економіка насильства, зокрема і в межах родини. Фізичне «дисциплінування» допускалося, однак обов'язково у відповідь на вчинок – переступ дружини, й мало провадитися в певному діапазоні допустимого. Безпідставне і надмірне насильство, побиття з гніву, що призво-

¹⁰ Центральний державний історичний архів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 164 зв.

¹¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 654 зв.-655.

¹² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 14-15.

¹³ Там само. – Арк. 696-698.

діло до серйозних травм, засуджувалося¹⁴. Про сприйняття невмотивованого насильства щодо дружини як ненормативної поведінки засвідчує і фрагмент дарчого запису, даного ще одним волинським шляхтичем Яном Монтовтом своїй новонародженій дочці, де він визнає, що поведився зі своєю дружиною не так, «яко на поцтивую панюю з народу зацного пристоить» – «колько разовь безвинне, с пьянства своего о горло мало не приправиль»¹⁵. Контроль за насильством у родині в ранньомодерний час із боку спільноти (сусідів, родичів, приятелів) міг бути сильнішим, аніж у наш час, де приватність родинного життя належить до суспільних цінностей. Тож тогочасне насильство оприявнювалося і стало предметом переговорів між різними групами¹⁶.

Утім, окрім стереотипних випадків убивств чоловіками дружин через перевищення фізичного насильства, маємо випадок оскарження чоловіка у підступному намірі позбавити дружину життя з метою заволодіти її маєтністю. 2 березня 1585 р. Федора Янівна Гулевичівна, вдова Павла Бранського, у другому шлюбі Янова Напольська, скаржилася на чоловіка, який упродовж тривалого часу виявляв до неї «великую незычливыст и подступок». Скажімо, він спробував непомітно забрати скриньку з документами на її маєток Брани, однак вона вчасно помітила і перешкодила цьому. Також по від'їзді чоловіка до Варшави до Федори приїхав приятель і сусід та переповів їй чутки, що, по-перше, Напольський узяв перед подорожжю з її скриньки кілька важливих документів, а, по-друге, після закінчення сейму мав намір поїхати до братів, які мешкали в Бузькому повіті, зібрати там великий почт людей та з ними таємно повернутися на Волинь, аби дружині «зелживость, деспекть и змазу дому [її] вделать», тобто брехливо зганьбити її та через неї увесь її рід. Для цього Напольський таємно залишив свого слугу Зарубу шпигувати за дружиною. Справді, 28 лютого пізно вночі Федорині піддані повідомили їй, що бачили Напольського з кільканадцятьма озброєними вершниками в Бранах. Жінка послала по брата Миколая Гулевича до Долзька, який тут же прибув їй на порятунок, а також – до луцького гроду з проханням надати їй возного, який би міг певний час мешкати у її дворі¹⁷.

3 березня сусід Федори Напольської Адам Рудавський, власник частини Бран, скаржився про наїзд Яна Напольського на маєток приблизно з двадцятьма «лотрами»¹⁸. Сусід Федори Войтех Хмелевський (можливо він був анонімним приятелем, який перший повідомив Федору про підступні наміри чоловіка) 4 березня у присутності возного Станіслава Коломийського розповів, що слуга Напольського Заруба був 27 лютого на світанку в Бранах, де підмовляв кухаря Лаврина перейти на службу до Напольських і привезти свою пані з дітьми до

¹⁴ Amussen S. Being Stirred to much Unquietness: Violence and Domestic Violence // Journal of Women's History, 1994. – No 6. – P. 73-75.

¹⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 20.

¹⁶ Про насильство в родині як справу публічну та про «приватизацію» родинної сфери в другій половині XVIII ст. див.: Hardwick J. Early modern perspectives on the long history of domestic violence... – P. 19, 35.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп.1, спр. 34, арк. 183-184 зв.

¹⁸ Там само. – Арк. 184 зв.-185.

чоловіка. Федора покликала Лаврина до себе та наказала взяти його на тортури, а він зі страху розповів, що план був – наїхати на маєток Адама Рудавського і вбити господаря, а пані «зелживость» вчинити, тобто знеславити. Також кухар зізнався, що на Різдво у 1584 році, коли він готував рибу, прийшов Напольський з отрутою і просив вкинути її в горщик, однак він відмовився¹⁹.

Спроби Федори Напольської з допомогою брата, сусідів і приятелів убезпечити себе від підступів чоловіка, який до того ж був службовником луцького старости кн. Олександра Пронського, не вдалися²⁰. Ян Напольський ув'язнив дружину, а його брат Андрій спробував отримати Брани, які нібито Федора записала йому як заставу за позику певної суми грошей. Однак 12 і 14 жовтня того ж 1585 р. луцький війський Ян Жоравницький і Миколай Гулевич визнали, що жінка нічого записувати не могла, позаяк вона «тепер есть у везени мужа своего»²¹. Напольські ж діють на шкоду її дітям від першого шлюбу.

На початку 1586 р. Федора Напольська у володимирському гроді особисто визнала, що її чоловік, «верную жону свою зненавидевши, бивал», вимагаючи, аби вона маєток першого чоловіка переписала на нього, тим самим скривдивши дітей від першого шлюбу. А коли не зміг добитися свого, почав спустошувати Брани, продавати речі та витрачати гроші, відібрав у неї дітей та віддав їх чужим людям, врешті, посадив її «в тяжкое везене» і упродовж тривалого часу морив голодом. Їй вдалося втекти до брата Миколая Гулевича, який відправив сестру на її ж прохання до «старших» приятелів. Федора пробувала подати скаргу до луцького гроду, однак староста, прочитавши її листа, відмовився його вписувати до судових книг, а віддав його до рук самого Яна Напольського²². Врешті, Федорі вдалося добути «глейт» (поза сумнівом, з допомогою родичів), за яким король узяв її в опіку, щоб вона могла безборонно провадити всі свої справи у суді та безпечно пересуватися по території Польської Корони²³.

У даній справі від початку домінантна позиція в родині належала жінці як представниці доброго волинського роду Гулевичів та власниці маєтку по смерті першого чоловіка Павла Бранського. Натомість її другий чоловік Ян Напольський був на Волині неосілим чужинцем, тобто особою, що не мала нерухомоті та не була вмонтована в шляхетську корпорацію. Тож і спроби Напольського змінити ситуацію на свою користь набирають форм, властивих зазвичай для спротиву залежної особи: він діє підступно, не зупиняється перед викраденням документів (крадіжка уважалася ганебним переступом), намагається отруїти дружину. Отрута сприймалася як жіноча зброя, зокрема й через те, що була пов'язана з приготуванням їжі. Утім, очевидно, що так звані чоловічі чи жіночі стратегії насильства були обумовлені домінантною/залежною позицією особи, що вдавалася до нього. А позаяк жінка перебувала зазвичай у становищі

¹⁹ Там само. – Арк. 186-188 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 303-307 зв., 645 зв.-646.

²¹ Там само. – Ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 635 зв.; Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1172 зв.-1173 зв.

²² Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 19, арк. 82-82 зв.

²³ Там само. – Арк. 379 зв. – 380 зв. 383-383 зв.

контрольованого суб'єкта, а в деяких випадках і ця суб'єктність була суттєво обмежена, то й форми її спротиву були визначені саме цими диспозиціями.

Перевага Яна Напольського натомість полягала у його становищі службеника луцького старости, відповідно, у Федори та її приятелів/родичів звужувалися можливості для судового захисту. Недаремно інформація про ув'язнення пані Напольської та королівський глейт були вписані до володимирських гродських книг, хоч маєток Брани входив до Луцького повіту, а подружжя Напольських, відповідно, були луцькими повітниками. Чоловік міг використати фізичну силу, що було легітимізоване узвичаєною підпорядкованістю йому дружини, зокрема, практично безкарно її ув'язнити. Звернімо увагу, що родичі знали про позбавлення Федори свободи, а при цьому, схоже, визволити її не могли. До того ж між братами Гулевичами не було єдності, про що згадується у скарзі Федори на брата Михайла, який допомагав Янові Напольському заволодіти її майном²⁴.

Тож цілком очевидно, що становище жінки та її безпека в подружньому зв'язку значною мірою залежала від становища в шляхетській корпорації її батьківської родини та наявності розгалуженої мережі родичів і приятелів, готових виступити на її захист. Важили і вибудовані самою жінкою комунікації. Звернімо увагу на присутність сусідів/приятелів, які виступають головними інформаторами Федори Гулевичівни у її конфлікті з чоловіком. Прикметно, що Адам Рудавський – ще одна планована жертва Яна Напольського – теж був слугою луцького старости, однак, схоже, на певному етапі розірвав стосунки з кн. Пронським. Цілком імовірно, що підступний чоловік саме його або підозрював у ближчих, аніж просто сусідські, стосунках зі своєю дружиною, або ж обрав його на кандидата-коханця у вибудовуваній історії «обелження» дружини. Для нас, проте, важливо, що у мережах жіночих зв'язків, які забезпечували підтримку в різних життєвих колізіях, важливе місце займають саме чоловіки.

«У ліжку з ворогом»?

Ставлення в ранньомодерний час до убивства чоловіка дружиною чи не найяскравіше засвідчене в англійському праві, де цей злочин класифікується як зрада (*treason*)²⁵. Поняття *зрада* обіймало також убивство слугою господаря і, що важливо, спробу завдати шкоди монархові та його честі (образа королівського маєстату). З часом перші два види злочину отримали назву «малої» зради (нас цікавитимуть саме вони), на відміну від «великої» зради, яка була спрямована проти короля. Ці акти уважалися особливо тяжкими та небезпечними через природу зв'язку між злочинцем і жертвою – їх вчиняли ієрархічно під-

²⁴ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 645 зв.-646.

²⁵ Про поняття «зради» в англійському праві, яке поширювалося і на спроби вбити слугою пана чи дружиною чоловіка див.: *Baran K. Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością. Kraków, 2000. – S. 48-63.* Про правові приписи та їх дискурсивні інтерпретації в ранньомодерній Англії див.: *Dolan F. Dangerous Familiars. Representations of Domestic Crime in England... – P. 21-31.*

порядковані особи, чиє становище зобов'язувало до вірності і послуху. У випадку подружнього зв'язку вірність забезпечувалася присягою під час шлюбу. У випадку стосунків «пан-слуга» – ритуалом прийняття на службу, який містив клятву вірності²⁶. Патримоніальна влада монарха і патріархальна влада володаря дому/домогосподарства мали спільну природу, яка описувалася діадою «опіка-служба»/«милість-вірність». Недаремно для обґрунтування влади монарха в другій половині XVII ст. англійська політична думка звертається до природи подружнього зв'язку, пропонуючи його розглядати не як органічний стан відпочаткової нерівності статей, а як результат договору, в якому жінка добровільно зрікалася своєї свободи і віддавала себе у владу чоловікові. Тож замах дружини на життя чоловіка, а чи інші форми спротиву, підірвали чоловічу владу і в підсумку, як уважалося, могли завдати шкоди функціонуванню держави²⁷.

У Литовському статуті поняття «зрада» фігурує у двох видах злочинів, що порушували базові принципи, на яких трималася владна ієрархія: 1) образа королівського маєстату/зрада Речі Посполитої; 2) убивство пана слугою. III ЛС передбачав для зрадливого слуги не просто смертну кару, а ганебну страту – четвертування, зокрема й через родинний характер порушеного зв'язку. Така ж відплата чекала й на вбивцю батьків чи подружнього партнера. За II ЛС (1566), якби один із подружжя, «з ненависті та немилості», під час родинного конфлікту («будучи в ростырку»), іншого вбив чи отруїв, тоді сини чи родичі мали ініціювати судову справу. Якби кривні з якихось причин того не вчинили, тоді сам уряд мав провести слідство, опитавши найближчих сусідів і тих, хто міг би знати про обставини убивства. Звернімо увагу на цей факт, адже він засвідчує вагу подібних справ у соціумі, де злочин зазвичай розглядався як приватна «кривда» потерпілого, а правосуддя загалом зводилося до утвердження «справедливості» – відшкодування втрат, яке задовольняло скривдженого. Факт злочину у випадку судового провадження через урядників мусили доводити присягою семеро шляхтичів, яких обирали судді (розд. 11, арт. 10). Кара за вбивство подружнього партнера передбачалася така, як і для вбивці батьків – «ганебна» смерть, що супроводжувалася втратою честі: спочатку злочинця мали возити по ринку і кліщами нівечити його тіло, а потому всадити у шкіряний міх разом із собакою, куркою, вужем і котом і втопити у найглибшому місці. Таким же чином мали бути покарані і помічники вбивці (розд. 11, арт. 16).

III ЛС (1588) передбачав, що діти або близькі родичі одразу по вбивстві зобов'язані були оповісти про злочин найближчим сусідам, а потім заявити про нього у гроді. Порядок доведення дещо змінювався, порівняно з попередньою нормою: доводити вбивство ініціатори процесу мали присягою «самотреть», тобто родич із двома сусідами-шляхтичами, або, якщо не було шляхтичів,

²⁶ Про ритуал вступу на службу, який побутував на Волині і містив «шлюб» – обіцянку дотримуватися домовленостей, скріплену подаванням руки і клятвою, див.: *Старченко Н.* Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI – початок XVII століття. – К., 2014. – С. 98-99.

²⁷ *Muravyeva M.* 'A king in his own household'... – P. 231-233.

готових присягнути – зі слугами і челяддю (чотири особи/«самопять»). Якщо родичі й близькі відмовлялися від обвинувачення убивці, тоді до справи долучався гродський суд. Новою щодо норми II ЛС була така деталь: якщо не виявиться потрібної кількості свідків, готових присягнути, однак в процесі опитування будуть отримані свідчення поганого співжиття подружжя, то обвинувачений звільнявся не автоматично, а через особисту присягу разом із такою ж кількістю свідків, як і обвинувач (розд. 11, арт. 6). Каратися убивця мав так, як і за вбивство батьків і таким же способом, як вказано в II ЛС (III ЛС, розд. 11, арт. 7).

Утім, аналіз ставлення до вбивств у ранньомодерному соціумі Волині та їх класифікації дозволяють твердити, що далеко не будь-яке позбавлення життя шляхтича передбачало таке жорстоке покарання. Злочином, за який убивці загрожувала смертна кара, уважалося лише вбивство кримінальне, характерними ознаками якого були умисел і потаємність дій²⁸. Очевидно, що найважливішою обтяжувальною обставиною у звинуваченні котрогось із подружжя у намірі вбити партнера мало бути конфліктне співжиття, яке оцінювалося як мотив. Таке вбивство передбачало існування у вбивці прихованих намірів, які він таємно реалізовував, скажімо, у випадку отруєння. На позір виглядає, що правова норма стосувалася обох членів подружжя, незалежно від статі; найімовірніше, що це мали на увазі й самі законодавці. Однак варто нагадати, що потаємність дій зазвичай пов'язана із підпорядкованим становищем підозрюваного, а тому саме жінка в разі смерті чоловіка за нез'ясованих/сумнівних обставин ставала офірою звинувачень²⁹.

Тож звернімо увагу на ті справи, де дружина обвинувачувалася у спробі позбавити життя подружнього партнера (два випадки) або у здійсненні підступних намірів (шість випадків). Найраніша з них датована 1573 роком, а найпізніша – 1621. Лише в одному випадку маємо обвинувальний вирок, який може засвідчити вину жінки³⁰. Ще в одній історії причетність дружини до смерті чоловіка підтвердив слуга, який нібито за намовою своєї господині убив її чоловіка Яна Русецького. Слуга в підсумку втік, що, цілком можливо, позбавило потенційних обвинувачів головного свідка, який міг підтвердити вину дружини. Доля самої жінки невідома. А обставини злочину були засвідчені двома записами в актових книгах: один представляв визнання возного, який оглядав тіло, а другий – протестацію Андрія Чаплича Шпановського, пана небіжчика, аби «кровь невинная так марне затерта не была»³¹. Інші шість випадків закінчилися цілком щасливо для обвинувачених, за винятком Ганни Монтовтівни, яка розплатилася за неправдиве оскарження з боку чоловіка 14 роками домашнього

²⁸ Старченко Н. Честь, кров і риторика... – С. 238-245.

²⁹ Звернімо увагу, що в англійському праві позбавлення життя дружини чоловіком трактувалося як вбивство, натомість вбивство дружиною чоловіка – як зрада. Див.: *Dolan F. Home rebels and house-traitors...* – Р. 5.

³⁰ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 494-520 (справа про звинувачення Гелени з Монвидів Дорогостайської в убивстві чоловіка Щасного Харленського).

³¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 70, арк. 680-681; 873-874. Моя вдячність Михайлові Довбищенку, який звернув мою увагу на цю справу.

ув'язнення та каліцтвом, хоч у підсумку і довела безпідставність звинувачень (про що – далі).

Смерті чоловіка чи оскарженню дружини в спробі здійснити вбивство передував родинний конфлікт, про який або сповіщалося в скаргах, або його існування можна припустити за непрямими деталями. Однак у жодному випадку фізичне насильство чоловіка не оприявнюється. Це не означає, що його не існувало, однак очевидно – воно не сприймалося як достатньо легітимний для спільноти спосіб дисциплінування дружини, що додавав шляхтичеві доброї слави. Нема в скаргах і спроб продемонструвати родичами чоловіка/чоловіком його влади над дружиною. Натомість про чоловіка говориться як про особу «безпечну», що не сподівається нічого злого, бо нікому не заподіяв лихого, а усіляко намагається зберегти мир у родині. Призвідницею негараздів зазвичай оголошувалася саме дружина, яка, «маючи зле мешканье здавна з мужем своим»/«забувши про страх Божий і не бажаючи зі мною учтиво жити, як інші дружини зі своїми чоловіками мешкають»³², безпричинно на різний спосіб демонструє чоловікові свої «яд і ненависть». Ба більше, в кількох випадках вона свавільно, без його на те згоди, покидає дім, забравши речі, та подовгу мешкає у батьків/братів. У відповідь на багаторазові прохання чоловіка повернутися Катерина Харленська (з Монвидів Дорогостайських) чинить на нього і його здоров'я «похвалки і погрозки» – погрожує мститися, як це традиційно відбувалося в разі конфлікту між шляхтичами³³. А Настася Охлоповська (з Ощовських), почала з чоловіком «ненависное и незычливое, и не такъ, яко на малжонку пристояло, мешкане мѣти, не маючи ку нему правого и сердечного умыслу и малжонского захованя», а потому зосередила свої зусилля «ку розорваню мешканя малжонского и ку роспусту», тобто на розлучення³⁴. У підсумку така дружина спрямовувала свій умисл «ку якому злому и ганебному его, мужа своего, замордованю», яке кваліфікувалося як «зрада». Адже дії жінки «зневажували і ламали віру», скріплену шлюбною присягою³⁵.

На перший погляд, скарги на дружин – убивць своїх чоловіків – містять гендерно обумовлені моменти, однак порівняння їх з аналогічними актами, де в *кримінальному* (умисному) убивстві звинувачувалися чоловіки-шляхтичі, засвідчує їхню тотожність. Спільним є зображення небіжчика як мирної відкритої особи, що не мала підстав сподіватися на чиїсь ворожі почуття, натомість супротивник діяв підступно, маючи умисел убити, вдавався до хитрощів та використовував помічників. Тож у даному разі, найочевидніше, дослідник має справу з писарськими кліше, загальними для звинувачень у тяжких злочинах. Жінка підступна, але рівно такою ж мірою, як і ворог-шляхтич.

³² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 124, арк. 669 зв.: «ktora zapomniawszy boiazni Bozey u usciwe nie chcąc zyc ze mna, iako ynne usciwe małzonki z małzonkami swemi mieszkaią». Моя вдячність Ігореві Тесленку, який звернув мою увагу на цю справу.

³³ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 497-498.

³⁴ Там само. – С. 368.

³⁵ Там само. – С. 518.

У трьох випадках зазначено, що оскаржена вдавалася до отрути. Особливо яскраво ці спроби представлені у скарзі братів Щасного Харленського на його дружину Катерину Монвидівну, яку до того ж звинуватили у застосуванні чарів на шкоду чоловікові³⁶. Використання отрути чи чарів, яке зазвичай пов'язують зі статтю, водночас є й соціальним маркером, що вказував на підпорядкованість особи. До цих засобів удаються, зокрема, чоловіки-слуги³⁷.

Прикметно, що жінка виступає в скаргах як особа з власною суб'єктністю, яка вирішує, де і з ким їй краще мешкати, та вдається до свавільних дій. А Катерина Харленська погрожує чоловікові помстою. Утім, такий опис міг засвідчувати не стільки реальний стан справ, скільки мав підкреслити невластиву для жінки поведінку, нехтування норм, спрямованих на гармонійне співіснування подружжя. Однак самі ці норми не оприявнюються. У скаргах практично відсутня апеляція до порушення дружиною своїми діями усталеної патріархальної ієрархії стосунків, за винятком хіба згадки, що вона надовго без дозволу чоловіка полишила дім. У цьому разі, проте, його влада перетинається і вступає в конфлікт із владою інших чоловіків – членів родини дружини. Помічниками у її злочинних діях (реальних чи приписаних) виступали брати (чотири випадки) і батьки (три випадки), які підтримували жінку під час конфлікту, приймали в себе упродовж тривалого часу, надавали раду та ставали на захист у судовому просторі і поза ним в разі звинувачень. Поле подружньої взаємодії включало в себе ширше родинне коло, тож у конфліктних ситуаціях чоловік у своєму намаганні «дисциплінувати» дружину мусив опинитися віч-навіч не з нею, а з її представниками і заступниками, паритетними йому за гендерною позицією. Відповідно, традиційна влада чоловіка над жінкою утверджувалася чи відновлювалася через його конкуренцію і компроміси з іншими чоловіками, які могли виявитися сильнішими і фізично, і за своїм символічним капіталом у спільноті, і за доступом до владних ресурсів.

Традиційно *інструментом* у руках зрадливої дружини оголошувалися слуги і челядь (5 випадків) – союзники господині в її родинних негараздах. Дослідники літератури зауважують, що такий фабульний хід мав утвердити читача у її підступності, використанні зваби і підкупу. Укладачі скарг, які теж конструювали (більшою чи меншою мірою) свій наратив за певними схемами і за допомогою усталених кліше, могли користуватися такими ж інтенціями³⁸. А проте очевидно, що йшлося не лише про риторику, а й про реальну конку-

³⁶ Там само. – С. 497: «... наперед rozmaityми чарами и кгуслами дябелскими rozmaityх чаровниц до себе потаемене зводит, и з ними скучечне порозумене маючи, оного чаровала. Згуслила и оному над веру и мнимане людское на змыслех, памети и розуменю звела и поповала. А потом по розных местцах до бабъ и людеи розных для rozmaityх трутизнь посылала, а оных набываючи, ними небожчика малжонка своего таемене, хитро и зрадливое, чого се цнотливои чинити не годило, так сама через себе в поливаках, в потравах, яко и через иншие легкие и направные особы, дивчата и челядки свои, задаваючи, не пооднокрот таемене трула, кормила и поила».

³⁷ Див., скажімо: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 102-105 (108-111 – подвійна нумерація).

³⁸ Dean T. Domestic violence in late-medieval Bologna... – P. 533-534.

ренцію між подружжям за підлеглих членів «дому» – як спільноти людей під одним дахом. Залежне становище челяді та слуг не заважало їм в разі конфлікту зайняти солідарну позицію щодо одного із подружжя та перетворити життя іншого на пекло. А це означає, що баланс сил в родині був заданий відпочатково лише на рівні суспільних настанов і преференцій, натомість диспозиції чоловіка і дружини зазнавали змін у залежності від індивідуальних потреб і можливостей, досягнутих компромісів у результаті перегляду відносин чи відкритої конфронтації з невідомими наслідками. Очевидно, що й заданість гендерних позицій не була сталою, а залежала від правового регулювання становища жінки, її майнового забезпечення, становаї належності та можливості розлучення в тому разі, коли матримоніальний розрахунок виявлявся невдалим.

Врешті, навряд чи коректно говорити про відпочаткову імпліцитну ворожість між чоловіком і дружиною, натомість подружні конфлікти набирали особливо гострих форм через тісний зв'язок між ними, сильну емоційну заангажованість кожної зі сторін у такі стосунки, співіснування як життєвий проект, що міг обернутися крахом. У цьому контексті варто звернути увагу на деякі особливості взаємовідносин між паном і слугою, зокрема, на спроби слуги їх розірвати. Відповідний матеріал фіксує значну кількість випадків, де ображений на пана слуга, замість полишити службу, вдається до планування вбивства господаря. Показовим є і постійне втручання посередників, своєрідних «кризових менеджерів», у конфлікт пана зі слугою та спроби полагодити його так, щоб репутація пана не постраждала.

Цілком очевидно, що в разі подружніх негараздів першими «коригуючими» поведінку чоловіка заходами мали бути переговори з ним родичів і приятелів дружини, які зазвичай не потрапляли на сторінки судових книг. Проте згадки про участь таких груп підтримки в полагодженні стосунків подружжя регулярно зустрічаються у скаргах чи інших актах, де йшлося про конфлікт в родині. Так, скажімо, Іван Болобан-Осекровський, намагаючись нормалізувати стосунки з дружиною Ганною зі Стакорських, яка вигнала його зі свого маєтку, «забувши про свою присягу, вчинену на подружній зв'язок», а також привласнила чоловікові речі, посилає до неї своїх приятелів, аби вони з'ясували причину її поведінки та спробували переконати повернутися до подружнього життя з Іваном³⁹. Використовує приятелів і кн. Андрій Острожецький у своїх спробах повернути дружину, яка полишила його після побиття та знайшла прихисток у своїх родичів.

Манон ван дер Хейден підрахувала, що серед звернень до громадських судів голландських міст, які мали на меті коригувати поведінку членів міських спільнот, 25% становлять скарги заміжніх жінок на насильство своїх чоловіків, натомість аналогічних справ у звичайних кримінальних судах, що накладали покарання згідно з правовими приписами, міститься лише 6%⁴⁰. Це дозволяє говорити, що суд був зазвичай останньою інстанцією, коли спроби дружини

³⁹ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 451-452.

⁴⁰ *Heijden M. van der. Women, Violence and Urban Justice in Holland. – P. 1600-1838 // Crime, History and Societies, 2013. – Vol. 17. – No 2. – P. 71-100.*

вплинути на чоловіка через тиск спільноти були вичерпані. Очевидно, що далеко не скрізь існували подібні інституції громадського контролю, які можуть оприявнити багато сторін подружнього життя. Однак очевидно й те, що в ранньомодерний час практично повсюди існували хоч і неформальні, але дієві системи дисциплінування, якими були родинні чи приятельські мережі⁴¹.

Утім, якщо чоловік систематично кривдив дружину, а та була з якихось причин позбавлена опікунчої підтримки родичів, а чи опіка була недостатньо дієвою, то подружні стосунки справді могли перетворитися на війну, що велася і в символічній площині. Звернімо увагу на відмову Дороти Терлецької з Шидловських присягою підтвердити своє звинувачення слуги Яна Ценковського в «зрадливому» убивстві її чоловіка. Дорота пояснила, що Федір Терлецький викрав її від батьків і силою змусив вийти за нього заміж⁴². Тож жінка задекларувала відмову від подружнього зв'язку з убитим ціною «головщици» – матеріального відшкодування за вбивство.

Звинувачення у вбивстві як засіб

Випадки оскаржень дружини у вбивстві чоловіка, де вина жінки не була доведена, суттєво превалюють над тими, де її справді можна запідозрити у злочинному намірі (шість до двох). Головною підставою для обвинувачення виступало конфліктне співжиття подружжя, що вказувало на мотив. «Свідками» злочину виявлялися сусіди чи приятелі, які в кращому разі знали про родинні негаразди небіжчика, а в більшості випадків їхня поінформованість ґрунтувалася на оповіді зацікавлених осіб, чутках і власних припущеннях. Ці непевні знання вони мали підтверджувати присягою, тобто клятвою іменем Бога. Проблемність доведення за відсутності слідства в змагальному судовому процесі перетворювало звинувачення дружини на зручний інструмент маніпуляцій родичів небіжчика для отримання зиску чи зведення рахунків. Призом для переможця у таких змаганнях могла бути опіка над маєтками і дітьми небіжчика чи позбавлення вдови частки майна, записаного чоловіком під час подружнього життя чи тестаментом. Продемонструю це на кількох прикладах.

Найраніший випадок стосується вбивства Андрія Хмари, про яке 20 лютого 1573 р. у луцькому гроді оповіли племінники жертви Степан і Семен Хмари, звинувативши у злочині дружину вбитого Ганну і її батька Григорія Костя-Макотертського. Скаржники твердили, буцімто вбивство скоїв за намовою Ганни слуга небіжчика Лонський, який потому взяв коня і втік. Брати зазначили, що у того слуги мають бути листи на маєтність, записану Ганні чоловіком, що вказувало на її вину. Свою заяву у гроді Хмари, однак, не супроводжували «поволанням» – обов'язковим публічним оголошенням імен убивць. А проте Ганна і її батько, як тільки дізналися про обвинувачення, одразу стали на

⁴¹ На цьому факті наголошують практично всі дослідники родинного насильства в ранньомодерній Європі, див., скажімо: *Hardwick J. Early modern perspectives on the long history of domestic violence...* – Р. 22.

⁴² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 820 зв.-821 зв.

шляхетському з'їзді для того, щоб довести свою невинуватість⁴³. Можна припустити, що подружнє життя Андрія Хмари на момент його смерті дало тріщину, адже це пояснює перебування Ганни у батьківському домі та на позір голослівне звинувачення її у смерті чоловіка. 25 лютого Григорій Костя-Макотертський скаржився у гроді, що його зять був убитий слугою Степана Хмари. Проте розгляд справи відклали, позаяк Степан твердив, що його слуги, які під час убивства були при ньому в маєтку дядька, поїхали на пошуки Лонського⁴⁴.

Невдовзі в луцькому гроді з'явився і Лонський, який, як з'ясувалося, нікуди не тікав. 12 березня 1573 р. він засвідчив перед луцьким старостою кн. Богушем Корецьким, що в день убивства свого пана поїхав до Вінниці за дорученням Степана Хмари, який дав для цього свого коня. Однак до місця він не доїхав, бо його перестрів у Костянтинові той же Степан і запросив на гостину до свого зятя Івана Бурого, де повідомив про смерть пана. Уночі Степан намовляв Лонського поїхати з ним до Ковеля і взяти вину за вбивство на себе, а також вказати на Ганну як замовницю злочину. На підтвердження участі дружини у вбивстві слуга мав показати вінові листи, які були на руках у Степана. Потому Бурий мав приїхати до Ковеля і визволити Лонського. За те хлопцеві обіцяли гроші й коня, однак він на під'їзді до Ковеля втік і прийшов до луцького гроду. На свого пана як убивцю вказав на тортурах також Степанів слуга Венглинський, визнаючи, що за кілька днів до вбивства той підмовляв його до участі в злочині. Іван Бурий, якого на той час ув'язнили в замку, визнав, що Степан зізнався йому у вбивстві; те саме підтвердив і Степанів брат Сушко. 8 вересня до замку привели в ланцюгах і самого Степана, якого піймали ті шляхтичі, що попередньо за нього поручилися. Він категорично заперечував свою участь у злочині, твердячи, що не завинив не лише вчинком, а й помислом, і «готов, деи, есми от того ся отприсягнути, а сумненемъ своимъ себе очистити». Однак на підтвердження своєї невинуватості Степан не навів жодного доказу та не спростував свідчень інших осіб. Тоді луцький староста кн. Богуш Корецький разом із присутніми при ньому особами ухвалив декрет: кровному родичеві вбитого Ласку-Секунському і дружині Ганні з батьком присягнути в тому, що той Степан сам зі своїми помічниками і слугами Ольшинським і Венглинським убив свого дядька Андрія Хмару, а коли присягнуть, Степан як убивця має бути скараний «на горло». Тож коли обвинувачі, «положивши на Степану Хмари руки свої», готові були присягати, а Ласко вже вимовив перші слова («Я, Михайло Ласко-Секунский, присегаю Богу»), Степан звільнив їх від присяги і признався в убивстві свого дядька, «вnochи спячого». Злочинець «ведле статуту заплату свою взялъ», а кн. Корецький розпорядився передати дружині вбитого частину маєтку чоловіка, записану за внесений посаг (*віно*), яку вона має право тримати до смерті за записом чоловіка. Тож, як бачимо, звинувачення дружини та її батька мало інструментальний характер, яке дозволяло відвести підозру від справжнього вбивці і забезпечувало перехід маєтку до його рук як найближчого спадкоємця.

⁴³ Там само. – Спр. 27, оп. 1, арк. 215-224 зв. (221-230 зв. – подвійна нумерація аркушів).

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 220-220 зв.

Прикметно також, що у версії Степана Хмари вбивство його дядька здійснювалося слугою за намовою дружини небіжчика⁴⁵.

Таким же інструментальним було і звинувачення Павлом Зглічинським своєї дружини Ганни Монтовтівни, вчинене 6 червня 1580 р. у луцькому земському суді з метою заволодіння її маєтністю. На карб Ганні був поставлений перелюб і втеча від чоловіка з грошима, які вона отримала від продажу своїх маєтків. Сама обвинувачена подала листа, в якому визнала все, що їй інкримінував чоловік, ба більше – розповіла про спробу отруїти Павла та його пана, володимирського підкоморія Олександра Семашка, з дружиною. Отрутою була чорна ящірка, якою начинили ляща, що подавався на обід, а також інше зілля, підмішане в питво служницями. Також зауважувалося, що діяла Монтовтівна за змовою із двоюрідними братами Яном і Андрієм Монтовтами, які були незадоволені продажем сестрою родових маєтків Семашкові та його дружині Барбарі з Порицьких, Ганниній мачусі. Тож вони спланували викрадення всіх листів, що засвідчували продаж Ганною маєтків, залучили до своєї змови слуг і спланували втечу сестри від чоловіка. Насамкінець Ганна просила не давати їй в руки ката, а відпустити в монастир, де б вона могла замолити всі свої гріхи. Однак судді заявили, що не мають повноважень на розгляд цієї справи, і відправили її до духовного суду⁴⁶. На позір виглядало, що обвинувачення були правдиві, чому свідчення – особисте визнання Ганни. Утім, 18 червня 1594 р. вона стала до земського суду і заявила, що її чоловік придумав «речи шкарадные, учтивости моеи шкодливые, якобых я мела оного мужа моего первеи *трутизноу трутити*, а потом подвакрот, змовившия якобы первеи з неким з Миколаем Ковнацким, а потом з неким Андреиком, побравши гроши, утекати и непристойные учинки якобых попелняти мела». Зглічинський змусив Ганну визнати всі ці фальшиві обвинувачення, тяжко збиткуючися над нею. Потому вона й готова була очиститися від наклепу, але чоловік її тримав в ув'язненні (від 1580 до 1594 рр.), знущався та заподіяв їй каліцтво («охромив»). Врешті Ганні вдалося передати листа своєму родичеві Янові Гесинському, «на живии Бог просечи», аби її порятував і вніс скаргу до суду на її чоловіка. Також Ганна заявила, що Андрій Монтовт попередньо вказав на Олександра Семашка як на ініціатора розправи над нею: буцімто він насильно видав Ганну за свого слугу Зглічинського, а потім підмовив того слугу обрехати дружину та фізично розправитися з нею; все це чинилося задля того, щоб змусити Ганну переписати на Семашка і його дружину свої маєтки. Тож у суді Монтовтівна звільнила Семашка від обвинувачень, усіляко наголошуючи на його «великому добродійстві і ласці» щодо себе⁴⁷. Однак ми не можемо бути певні у щирості заяви Ганни, адже непрямі свідчення переконують нас у зворотному. А проте на той час Олександр Семашко вже був луцьким старостою, тож заява Ганни про його непричетність до цієї історії могла бути спровокована якимись домовленостями з ним, що,

⁴⁵ Там само, спр. 27, оп. 1, арк. 215-224 зв. (221-230 зв. – подвійна нумерація аркушів).

⁴⁶ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Киев, 1849. – Т. I. – С. 182-189.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 831 зв.-833.

можливо, забезпечували її звільнення чи поліпшували існування. Адже з листа, датованого 16 січня 1595, який був уписаний до луцьких гродських книг, довідуємося, що спроба нещасної жінки отримати розлучення після звільнення з ув'язнення не вдалася. Для луцького біскупа Берната Мациєвського фізичні знущання над Ганною та її багаторічне ув'язнення чоловіком виявилися недостатньо вагомою причиною для розірвання шлюбу. За його ухвалою Павло Зглічинський мав перепросити дружину, а потому віддатися на поруки трьом шляхтичам, які гарантували б його пристойне життя у подружньому зв'язку⁴⁸.

Цілком імовірно, що такий же характер мала і згадка в тестаменті кн. Льва Воронєцького про отруєння його дружиною, причиною чого нібито стали його проблеми зі здоров'ям. Тож, як повідомлялося, задля уникнення майнових конфліктів тестатор залишає розпорядження щодо спадкоємців. Зокрема він зазначає, що його дружина, відмовившись «учтиво» з ним мешкати, отруїла чоловіка і подала фальшиву протестацію до луцького гроду, а також звернулася до духовного суду з проханням про розлучення. Однак духовний суд луцького біскупа не знайшов вагомих підстав для розірвання шлюбу, а лише ухвалив сепарацію. Через це дружина не може претендувати ні на його нерухомість, ані на рухоме майно, їй належить лише 2 тис. золотих посагу та її власні речі, що залишилися в домі Льва Воронєцького. Натомість віновий запис, який чоловік дав на 4 тис. золотих, скасовується, про що була укладена з дружиною угода⁴⁹. Згадка про отруєння могла виступати дієвим аргументом в суперечці родичів князя за його майно з дружиною, якби вона спробувала пред'явити свої претензії.

Кілька випадків звинувачень дружин у вбивстві чоловіків, на жаль, представлені лише скаргами і супутніми матеріалами. Адже для подібних справ конституцією 1588 р. вводилася шкрутинія – опитування земськими чи гродськими урядниками під час судових засідань свідків, яких самостійно знаходила та обирала кожна зі сторін. Ці свідчення оформлялися окремим актом, який видавався сторонам у запечатаному вигляді зазвичай для представлення у вищій інстанції, де переважно розглядалися тяжкі кримінальні злочини. Продемонструю, що ж опиняється в руках історика, на прикладі двох випадків.

9 лютого 1601 р. у володимирському гроді Федір Семенович Пузовський від себе і братів Павла і Михайла Тимошевичів Пузовських оскаржив у вбивстві брата Карпа його дружину Настасю. Він заявив, що вона з братом Василем Шабановичем за намовою батьків Михайла Шабановича і Василиси Лудовичівни «зрадецьки» вбили Карпа в його домі в Пузові, потім відвезли тіло під

⁴⁸ У підсумку Ганна Монтовтівна листовно засвідчила, що чоловік її перепросив, а вона його вибачила і звільнила від обвинувачень (див. частину матеріалів про завершальні етапи цієї історії: АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 469-473). 16 січня 1595 р. Юрій Кошиковський, бурграбій луцького замку, Андрій Вільгорський і Станіслав Янковський поручилися за Павла Зглічинського, який надалі мав мешкати у подружньому зв'язку, не позбавляючи дружину свободи і не кривдячи, згідно з біскупським декретом (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 46, арк. 58-58 зв.).

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 124, арк. 668 зв.–671, тестамент датований 28.08.1621, вписаний до луцьких гродських книг 1 жовтня 1621 р.

маєток Пузовських Ворчин, а все майно забрали і заховали у батьків. Возний зі шляхтою опитав челядь в домі Карпа, яка «добровільно» підтвердила, що господаря убив макогоном Василь Шабанович у присутності Настасі та за її потуранням, чому доказом була велика кількість крові в домі й знаряддя вбивства. Тож злочин був «обволаний» возним у Володимирі, а Настася ув'язнена. 12 лютого батько Настасі Михайло Шабан-Гноєнський скаржився в гроді на братів Пузовських, які безправно, нібито за вбивство чоловіка, його вагітну доньку закували за шию і в кайданах спочатку ув'язнили в Пузові, а потім відвезли до Володимира; також пограбували її майна на 3 тис. золотих. Так у суді зіткнулися дві справи – одна про вбивство, друга про несправедливе звинувачення та безправне ув'язнення, однак до судового процесу не дійшло⁵⁰. Про те, що обвинувачі не особливо поспішали завершити справу декретом, може свідчити визнання у володимирському гроді 26 січня 1602 р. возним Ісаком Дегтевським факту вручення низки позовів Михайлові Шабановичу-Гноєнському та його синам Василеві й Іванові на судові засідання. Таке визнання було обов'язковим для того, щоб процес відбувся, інтрига натомість полягала в тому, що позови були вручені 8 червня 1601 р. на судові засідання, які мали розпочатися 20 червня, 22 червня 1601 р. – на судові засідання від 19 липня і 2 серпня того ж року – на судові рочки від 30 серпня⁵¹. Тобто визнання возного спізнилося щонайменше на 5 місяців.

Трошки більше, аніж через рік, сторони примирилися. 10 березня 1602 р. возний Себастьян Пилиховський визнав, що був напередодні у дворі небіжчика Карпа Пузовського у Пузові, де його вдова Настася, «обычаем аренды» передала Павлові та Михайлові Пузовським частину Пузова (т.зв. *вінову*), яка була записана їй чоловіком як відшкодування за внесений нею посаг. Оренда мала тривати до повноліття новонародженої дитини⁵².

Скаргами представлена і справа про звинувачення Яном Малинським дружини брата Катерини з Коляновських і її братів Щасного та Вацлава Коляновських у вбивстві Михайла Малинського. Оскарження містило традиційні елементи подібних справ: дружина, «маючи зле мешканье здавна з мужем своим», намовила братів убити чоловіка, що було здійснено за виробленим планом. 29 травня 1597 р. Катерина, щоб відвести від себе підозру, виїхала зі свого дому в Сільці, а брати Коляновські наїхали на маєток, вбили швагра, піймали пахолка пана Русальського – Шийчича – та наказали йому відволокти тіло у болото і втопити, а коли той відмовився, побили його мало не до смерті. Потому повідомили сестрі про смерть Михайла, тож вона повернулася додому, взяла тіло чоловіка і відвезла до Порицька, де служив у князя Миколая Порицького її брат Вацлав Коляновський, і там його поховала. Пограбовані речі і гроші брати Коляновські розділили між собою і сестрою⁵³. 12 жовтня наступ-

⁵⁰ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 478-484.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 20 зв.-21, 19 зв., 19 зв.-20 зв.

⁵² Там само, арк. 186 зв. Див. також визнання Настасі та її братів про те, що вони у себе не мають документів на маєток Пузов (Там само, арк. 187).

⁵³ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 387 зв.-389 зв.

ного 1598 р. Ян Малинський вивів шкрутинію, тобто через свідків, які нібито чули, що Катерина Коляновська підмовляла братів убити чоловіка, засвідчив причетність названих осіб до вбивства. На позір ця інформація виглядає цілком переконливо, хіба дещо дивний у цій історії фрагмент зі слугою Шийчичем: Коляновським для чогось потрібно було змушувати чужого слугу топити тіло вбитого і тим самим витворити свідка злочину. Утім, Шийчич міг бути уведений в історію стороною обвинувачення спеціально – як свідок за відсутності інших переконливих доказів. Такими свідками, які на позір видаються історикові абсолютно надійними, а у підсумку виявляються або застраханими, або підкупленими залежними від зацікавленої сторони особами, переповнені матеріали судових справ.

У справі про вбивство Малинського зберігся і голос іншої сторони – Катерини з Коляновських, щоправда, препарований писарем згідно з усталеними кліше. 8 січня 1599 р. колишня дружина Михайла Малинського, а на той час за другим чоловіком уже Янова Войтановська, теж вивела шкрутинію, за допомогою якої доводила свою непричетність до вбивства. Окрім цього, повідомлялося, що вона розпочала справу у володимирському гродському суді про неправдиве звинувачення її Яном Малинським «якобы о забите зошлого небожчика Михаила Малиньского», [...] якобы за змовою и порозуменем з братею ее»⁵⁴. Утім, шальки терезів у цій справі хитнулися в інший бік: 16 лютого 1602 р. до володимирських актових книг був уписаний трибунальський декрет від 25 травня 1601 р., в якому повідомлялося, що пані Войтановській була присуджена присяга із сімома свідками, однак вона у призначений час для виконання декрету не стала; тож суд ухвалив на користь потерпілих сто кіп, а саму винуватицю, яка за статутними приписами мала би каратися «горлом», оголосив баніткою, що й затвердив Трибунал⁵⁵. Очевидно, що справа на цьому не закінчилася, тож є реальні шанси віднайти додаткові деталі цієї історії. Найімовірніше, що трибунальський декрет був використаний Яном Малинським як додатковий бонус для торгів за спадок по братові, а Катерина з Коляновських відкупилася від обвинувачень майном чоловіка-небійчика.

Нещасний випадок чи підступний ніж

На відміну від попередніх випадків, де матеріали шкрутинії не вписані до актових книг, історія звинувачення Настасі з Ощовських у вбивстві чоловіка Бориса Охлоповського унікальна в своїй повноті завдяки інформації так званих свідків. Саме вона демонструє кухню конструювання обвинувачення та засвідчує, на яких непевних підставах воно ґрунтувалося. Відповідно, історик отримує матеріал для аналізу ще одного ресурсу для появи обвинувачень – судової системи, яка мала геть інші функції, аніж знайти злочинця і його покарати у відповідності з законом.

⁵⁴ Там само. – Спр. 57, оп. 1, арк. 58-60.

⁵⁵ Там само. – Ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 65-65 зв.

Отож 10 серпня 1583 р. у луцькому суді був озвучений позов Йони Охлоповського, яким він звинуватив Настасю Михайлівну з Ощовських у вбивстві чоловіка Бориса Охлоповського, двоюрідного брата Йони, Костянтина і Сави Охлоповських. Звинувачення містили традиційні для подібних історій елементи: невластиве для подружжя співжиття з вини дружини, яка не хотіла виявляти до чоловіка теплих почуттів, а була свідомо налаштована на розлучення; вона спрямувала свої волю й «потаємний» умисел на «ганебне» вбивство чоловіка, очікуючи на сприятливу нагоду⁵⁶. Отже, Настася перевезла всі свої речі до братів і подовгу в них мешкала, а 18 березня 1582 р., коли підпилий чоловік удома спав, вночі власною рукою «непристойне и незбожне, зрадливе», вколола його в горло ножем, від чого той помер. Перед тим Настася підмовила «дивними и злыми способы» свою челядь, Борисового слугу Федора Дюгтя, хлопця Васька, і двох дівчат Вуцю та Параску, які допомагали їй позбавити життя чоловіка: одні тримали свічку, а інші були на сторожі. Перед смертю, як зазначалося в позові, Борис «волав», що сходить зі світу через «зраду» в домі. Тож батько скаржника Яким Охлоповський, на час провадження процесу вже небіжчик, тихо вивідав, що саме Настася власноруч убила чоловіка, але не хотів її як шляхтянку звинувачувати, не маючи твердих доказів. А тому на погребі просив її не квапитися з похованням небіжчика, а ретельніше опитати якомога більшу кількість людей про обставини його смерті. Однак Настася не дала дозволу на «вивідування», а пішла з цвинтаря, покинувши тіло Бориса. Її ж брати Костянтин і Сава в стані сп'яніння мало не вбили Якіма. Тоді він, «порушений жалем», над тілом у присутності возного засвідчив, що небіжчик був убитий, а потім вніс скаргу до гроду та передав на поруку Настасі челядь у тисячі кіп грошів. А брати Охлоповські по різних гродах оголосили, що саме вона винна у вбивстві чоловіка⁵⁷. Разом із Настасею були позвані до суду й її брати.

Обвинувачі подали визнання возних, внесені до актових книг: Станіслава Коломийського у луцькому гроді 10 квітня 1582 р., який оглядав пораненого Бориса Охлоповського, а також пізніші, вже по його смерті, в луцькому, володимирському і кременецькому гродах. Зміст цих свідчень писар звів до кількох моментів: ще за життя чоловіка Настася відмовилася «піймати» челядь для «опиту», а взяла її на поруки; по смерті Бориса вона не погоджувалася затримати поховальну церемонію і знову заборонила опитувати челядь, але

⁵⁶ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 368: «Взевши, дей ты перед себе запаметальй а злый умысль, – почала дей еси з ним ненавісное и незычливое и не такъ, яко на малжонку пристояло, мешкане міти, не маючи ку нему правого и сердечного умыслу и малжонского захованя, одно дей ку розорваню мешканя малжонского и ку распусту, такъже ку якому злому и ганебному его, мужа своего, замордованю, волю и умысль свой склоняючи, старалася дей твоя милост в скрытом а потаємном умысле своемъ, якобы на него час свой усмотр-ти, а его яким колвекъ фортелнымъ и незбожнымъ способом здоровья позбавити и его з сего света зглядити могла».

⁵⁷ Вписана до володимирських гродських книг скарга, датована травнем 1582 р., вказує на челядь як винуватців смерті Бориса, а не на його дружину (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 216-217 зв.).

пообіцяла її поставити в суді⁵⁸. До скарги долучалися свідчення сестер Бориса, які вказали на челядь як винуватців, та два листи від чотирьох осіб – швагрів Охлоповських (Кузьми і Кліма Порванецьких, Василя Олізаровського та Тимофія Зика-Князького), де вони засвідчили, ніби чули від Бориса, що вночі його хтось уколів ножем у власному домі, хоч там не було нікого чужого. У підсумку Йона Охлоповський заявляв, що всі представлені акти вказують на дружину небіжчика як винуватицю смерті чоловіка, адже вона не була зацікавлена в розслідуванні і боронила челядь від опитування, а також не засвідчила факт злочину перед «околичними» сусідами і не вчинила «обволання» убивства чоловіка.

Інтереси жінки на процесі представляли два адвокати – Матей Стемпковський та Іван Порванецький, які оповіли іншу історію. Коли трапилося нещастя з Борисом, дружини не було вдома, бо спочатку чоловік відіслав її до своєї сестри Михнової Порванецької, далі вона з тією сестрою поїхала на хрестини до пані Інвальської до Миркова, а потому пізно увечері повернулася додому. Борис за відсутності дружини вранці сховався до церкви, після служби взяв попа і з ним дома пиячив, а потім «броил в дому», ледь попові вдалося його вкласти. А коли священник пішов, Борис устав, витягнув зі скрині речі дружини і їх рубав, аж поки не зламав шаблю. Після того взяв півгак, який вже був заряджений, набив його ще раз і вистрілив. Ударна хвиля була такою сильною, що Борис упав, розбив груди так, що на правому боці вискочила гуля («гуз»), переламав кістку на плечі і з того ж боку був поранений в шию, схоже, тріскою від прикладу. Після того чоловік обв'язав шию і ліг спати, а коли Настася повернулася і запитала, що трапилося, Борис сказав, що сам не знає, і щоб вона дала йому спокій, бо він погано почувається. Бачачи, що справа серйозна, Настася послала слугу Федька по горохівського *балвера*⁵⁹, а потім вже над ранок до братів, які, бачачи, що той балвер не може зарадити справі, відправили посланця до Свинох кликати досвідченішого ескулапа. Свинохський балвер перебував при небіжчику до самої його смерті. Того ж понеділка Борис послав по своїх родичів і у вівторок склав тестамент у їхній присутності, де не було жодної згадки про вбивство.

Далі адвокати представили свій варіант подій на кладовищі під час поховання: коли вже почали копати яму, Йона Охлоповський з Кузьмою Порванецьким і помічниками схопилися до шабель, розігнали попів і людей, відібрали мари з тілом небіжчика, про що позвані скаржилися в земському суді. Трое священників, запрошених на поховальну церемонію, 29 квітня визнали в гроді факт захоплення тіла Йоною Охлоповським з помічниками. Адвокати обвинуваченої поклали тестамент, який (як зазначалося), засвідчили своїми печатками сам Йона та швагри небіжчика Кузьма й Клим Порванецькі. Представили також

⁵⁸ У вписі до володимирської актової книги вказується, що Настася не дозволяла опитувати челядь без присутності своїх братів. Брати ж Ощовські, своєю чергою, запропонували Охлоповським позивати їх до суду, а до того часу заборонили чинити «опит» (ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 216-217 зв.).

⁵⁹ Балвер – цирюльник, що надавав зокрема і медичні послуги.

письмове визнання свинюського балвера Миколая, який був при Борисові майже три тижні і жодного разу не чув від нього, щоб той скаржився на когось про підступне поранення. Про рану на горлі небіжчик нічого певного розповісти не міг, казав, що був дуже п'яний. Помер від того, що з гулі на грудях, яку протяв балвер, відток пішов у черевну порожнину. Лист був датований 12 квітня, схоже, писався одразу після активних кроків Охлоповських по конструюванню своєї версії та її поширенню серед загалу, чому мали сприяти вознівські свідчення у всіх трьох волинських градах.

Адвокати твердили, що Настася не чинила визнання в гроді, бо не розглядала смерть чоловіка як убивство та не чулася винною. Небіжчик майже три тижні був живий і не скаржився, що в його ранах винен хтось інший, аніж він сам. До того ж дружина – «біла голова» – не знала, як потрібно діяти, і не мала ні від кого поради. Тож обвинувачена сторона просила про дозвіл на виведення шкрупині. Суд, керуючись засадничим принципом презумпції невинуватості, («будучи ближчий до визволення, аніж до карання»), дозволив її виводити на наступних рочках. Однак було вирішено, що підозрювана має весь цей час перебувати в замку і з нього не виходити, а при ній – її брат; там же мала бути ув'язнена і челядь.

Також урядники опитали поодиноці кожного із челяді як тих, на кого в першу чергу впала підозра. Їхні розповіді загалом збігалися з версією адвокатів Настасії Охлоповської, однак мали деякі відмінності в деталях. Слуга Федько, який у день поранення Бориса супроводжував Настасю в її подорожах, зауважив, що небіжчик пояснював гуз на грудях результатом недбалого поводження з півгаком, а от про рану на шиї його свідчення були суперечливіші: в одних випадках казав, що не знає, як її отримав, а в інших висловлював версії – чи то через постріл із півгаку, а чи його вкололи ножом. Слуга твердив, що півгак був серйозно пошкоджений після пострілу, зокрема, його дерев'яна частина, від якої відлетіла з одного боку тріска. Він також згадав про ще одного персонажа історії – Борисового племінника Кожуховського, який того вечора втік з дому. Дівка Воця сказала, що увесь той час, поки Настасі не було дома, челядь ховалася від пана і до нього у світлицю не заходила. А коли приїхала пані і виявила скривавленого чоловіка у тяжкому стані, той на її питання про причину сказав, що був поранений Кожуховським, хоч той і клявся у своїй непричетності до нещастя дядька. Дівка, щоправда, теж підтвердила слова пана, що його ножом сколото⁶⁰.

Вже через два дні (12 серпня) до луцьких книг були вписані визнання челяді, дані на тортурах, які серйозно відбігали від попередніх. Отже дівка Воця спочатку сказала, що пана вбив Кожуховський, потім – що сама пані з Кожуховським з гніву за те, що він понищив її речі, і при цьому була присутня вся челядь. Своє визнання Воця повторила ще двічі. Федір Дьоготь сказав, що по приїзді одразу пішов спати, а коли почув, що пан поранений, хотів його оглянути, однак пані не пустила. Васько Грицкович ще до *проби* сказав, що вколола Бориса ножом його дружина, а дівки при ній тримали свічки. Все те він

⁶⁰ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 365-383.

бачив через вікно, однак Яків Ощовський заборонив йому розказувати про побачене будь-кому до певного часу. Дівка Параска натомість свідчила, що пана «замордували» Кожуховський з Федьком⁶¹. Тож бачимо, що й свідчення під тортурами не вирізнялися однотайністю.

19 вересня того ж 1583 р. була введена шкрутинія оскарженими. Перед цим актом суд випустив Настасю з ув'язнення, пояснивши своє рішення тим, що ніхто заочно не може свідчити про свою невинуватість. Адвокат удови пообіцяв, що його підзахисна провадитиме окрему справу з Охлоповськими про несправедливе позбавлення її свободи. Всього до суду з'явилося 30 свідків, кожного з яких опитували окремо, після чого вони підписали свої визнання, «хто як умів». Отже десять свідків особисто чули від Бориса Охлоповського про його поранення як про нещасний випадок від пострілу з півгаку, серед них – Антон Визгерд Заболоцький, який до того ж писав тестамент на прохання небіжчика. Він підтвердив, що заповіт читали в присутності Йони Охлоповського і Кліма та Кузьми Порванецьких, які були незадоволені його змістом і звернулися до Бориса зі словами: «Діти свое погубиль, а от детей все жонѣ отписуешъ». Вони зволікали із засвідченням тестаменту, хоч їх про це просив сам небіжчик, і в результаті так і не поставили на ньому своїх печаток та не підписали⁶². За тестаментом небіжчика опікунами Настасі та дітей ставали її брати, а маєток потрапляв до рук удови на вигідних для неї умовах. Серед свідків також були присутні свинюський балвер і його швагер (вихрест), які перебували при Борисові Охлоповському практично невідступно до його смерті. Свої свідчення зробила і дружина Івана Селецького, яка заявила, що чула розповідь про поранення в результаті пострілу й від небіжчика, і від його рідної сестри Михайлової Пораванецької, до всього та показувала «щепу» від півгаку. Всі інші так звані «свідки» чули про поранення Бориса в результаті нещасного випадку від різних осіб і за різних обставин, на яких я коротко зупинюся⁶³. Отже шестеро осіб отримали інформацію від Василя Олізаровського, чий визнання на боці Йони Охлоповського мали підтверджувати вину Настасі. Серед них, що прикметно, Василеві рідні брати – Федір, Андрій та Левко Олізаровські. На аналогічну інформацію з уст представника протилежної сторони – Кузьми Порванецького – посилався також свідок Настасі Станіслав Гуховський. А Миколай Стемпковський «чув» від підданих Якимової Охлоповської на торгу в Горохові 25 березня, що Борис поранився тоді, коли дружини не було дома. Четверо осіб передали слова горохівського балвера Якуба, який казав, що Борис отримав свою рану випадково за відсутності в домі Настасі, а двоє – посилалися на подібну оповідь попа Карпа. Адам Рудавський додав у своїх свідченнях, що Йона Охлоповський (як кажуть), десь подів того попа, який затверджував

⁶¹ Там само. – С. 383-384.

⁶² Зауважу, що це твердження розходилося із попередньою адвокатською заявою, нібито тестамент був засвідчений самими обвинувачами. Утім, ці неузгодження могли виникнути не під час адвокатських реплік, а під час писання справи і недогляду писаря та сторін.

⁶³ Визнання двох осіб не були зафіксовані писарем, однак присягало 30 осіб, які виводили шкрутинію. Відповідно, точно маємо 10 свідків, які особисто чули від Бориса, і 18 – чули від інших осіб, дві особи незафіксовані з великою певністю теж лише чули.

тестамент. Джерелом інформації виступали слуги тих, хто особисто спілкувався з Борисом, також свідки посилалися на чутки, які кружляли на Волині, де наголошувалося на непричетності Настасі до смерті чоловіка. Під час опитування був продемонстрований пошкоджений півгак. Насамкінець адвокат обвинуваченої сторони просив про присягу для Настасі «самосім», тобто ще з шістьма свідками (розд. 11, арт. 23), для доведення її невинуватості; також зауважувалося, що особи, які брали участь у виведенні шкрутинії, готові присягнути.

Однак позивачі заперечували і настоювали на своєму власному доведенні вини Настасі. Суд їм це дозволив усупереч протестам з боку оскарженої. Отож було покладене визнання возного, який опитував горохівського балвера Якуба. Той ніби сказав, що відмовився лікувати Бориса, бо колота рана на горлі була смертельна. І ніби при ньому послали дівку шукати голільного ножа, можливе знаряддя вбивства. Далі подали лист від Яна Бокія Печихвостського, володимирського підкоморія, який приїздив до Бориса в дім, але той був слабкий і практично з ним не говорив. Свинюський балвер при пораненому сказав, що рана на шії «шкодлива», вся їжа через неї виходить, тож жити Борис не буде. Кузьма і Клим Порванецькі та Євстахій Порванецький твердили, що Борис був поранений, але невідомо ким. Ще один свідок Богуш Липленський визнав факти поганого подружнього життя Бориса зі своєю дружиною, яка мешкала тривалий час у брата Василя, покинувши чоловіка. Тож коли Борис приїхав по Настасю в дім брата, сів поруч із нею та намагався заговорити й обняти, вона відсувалася від нього, а потім втекла до комори. На запитання Бориса, для чого Ощовські тримають у себе його дружину, ті почали його бити і закликали на гвалт, ледь він звідтіля утік. Липленський також визнав, що коли трапилося нещастя з Борисом, він розпитував своїх приятелів, як те сталося і що говорить сам постраждалий. Іван Холоневський сказав, що чув від Бориса: «Кажут, что был пьян, пил с попомъ и дуровал; там же, деи, кажут, якобы ся ножом сколоти мел». Ще один свідок Федір Князький особисто не чув від Бориса, що його хтось поранив, але люди посилалися нібито на його слова про підступну рану, невідомо ким завдану. Як бачимо, жоден зі свідків прямо не вказав на Настасю як убивцю. Різниця в історіях обох сторін полягала лише в тому, що свідки з боку Настасі однозначно заявляли про поранення Бориса в результаті нещасного випадку, а свідки з боку братів Охлоповських допускали можливість підступу. Утім, це не завадило братам Охлоповським підсумувати, що всі їхні свідки вказали на вину вдови, що підтверила і челядь «на муці». Вони просили про дозвіл присягнути на підтвердження своїх обвинувачень.

Адвокат Настасі заявив на те, що челядь для початку мали поставити в суді, однак Охлоповські десь її поділи, а своє звинувачення вони придумали з корисливою метою, адже Настася «опеки по небожчику мужу своєму дати не хотела». Обвинувачена сторона посилалася на свою перевагу у доведенні, виходячи з принципу презумпції невинуватості (розд. 4, арт. 30).

Суд, зауваживши сумнівність скарги позивачів і їхніх свідків, наказав Настасі «самосім» присягнути. Позивачі на те просили про апеляцію до короля, що їм було дозволено. Тож присягу Настасі затримали до рішення королівського суду, а свідкам з її боку наказали присягати. Ті своїм «сумлінням» підтвердили,

що їхні свідчення з приводу невинуватості Настасі у вбивстві чоловіка правдиві⁶⁴.

17 грудня Йона Охлоповський від себе і братів вніс до городу протестацію, в якій викривав підступ оскарженої та її захисників. Спочатку він вказав на колишню невістку, вдову по Борису Охлоповському Настасю з Ощовських, як убивцю, яка з челяддю «зрадецьки» змордувала свого чоловіка. А її опікуни – брати Василь і Микита Ощовські та Іван Селецький – скликали до себе родичів і чужих людей, та переконали їх своєю «непевною» розповіддю у невинуватості сестри. Вони також подали на уряд тестамент, правдивість якого скаржники не визнають. А староста, бачачи сумнівність захисту, а також тихо вивідавши у челяді деякі підозрілі обставини Борисової смерті, але не бажаючи передчасно оскаржувати підозрювану в злочині, за який карою є позбавлення життя, затримав її у замку, а також наказав узяти на тортури челядь. Однак урядники не брали на себе їх охорону, а в самих Охлоповських було обмаль ресурсів, бо вони «люди вбогие, на почть слугъ и сторожовъ не способъные». Натомість Ощовські з дружинами приїздили до Луцька і подовгу про щось перешіптувалися з Настасею і челяддю, явно готуючи втечу. Тож однієї ночі вони «фортелем» відволікли сторожу і допомогли челядникам спуститися по муру. Тих слуг, власне, особливо й не стерегли, адже вони після тортур були тяжко хворі і, як здавалося, нездатні на втечу, відтак їм дозволили спати на території замку, де вони захочуть.

Далі пани Ощовські зібрали у себе приятелів і сторонніх осіб, і навіть «хлопів простих», та намовили їх свідчити в суді так, як їм було потрібно:

«Их через два дни чествовали и ведле воли своее их великими просьбами и плачем великим, а снат и дарами, намовили, упросили и по воли своеи накеровали, которые, поехавши на роки, ниякуюсь шкрутинею неправъною, неслушную и несправедливую и барзо незгодную, мыльную а значне вонтпливую и не ку речи, перед судом выправовали».

А судді в результаті ухвалили несправедливий декрет, дозволивши Настасі присягати, про що вони апелювали. Писар, своєю чергою, за суддівським наказом чи зі своєї ініціативи не вписав у протокол багато речей, потрібних скаржникам для провадження справи у королівському суді. Потім ті злі люди, намагаючись замести сліди і позбавитися від «язиків», які їх звинувачували, почали прибирати челядь, про що вже є знак – знайдене тіло дівки Воці з каменем на грудях у криниці на землях Дем'яна Павловича, неподалік місця, де мешкає швагер Ощовських Адам Рудацький (як пам'ятаємо, один зі свідків при виведенні шкрутинії Настасею). Піддані Павловича, що знайшли тіло, швидко повідомили про страшну знахідку свого пана і сказали, що перед тим бачили ту дівку у Рудацького. Дем'ян не став замовчувати справу, а вчинив «опит» усіх, хто міг щось знати. Знайомі Охлоповських з-під Кременця, почувши про ці події, повідомили скаржників; також ту інформацію «во многих сторонах розголосили приятели наши». Возний, який оглядав тіло, привезене Йоною Охло-

⁶⁴ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. III. – С. 384-408.

повським до луцького гроду, визнав: «...знат, иж была билая голова». Ця репліка дозволяє припустити, що тіло було збережене далеко не ідеально. Відповідно, виникає питання, чи його ідентифікували як тіло Воці одразу на місці злочину, а чи Йона скористався нагодою видати «знахідку» за доказ вини Настасі та її братів. Далі возний зафіксував, що голова небіжчиці була обстрижена, а на тілі – помітні знаки від тортур: попалені катівськими свічками боки і плечі, так що шкіра звисала, та сліди від мотузок на руках і ногах, які залишаються від розтягування на катівській драбині. Зазначу, що й ця інформація могла бути інтерпретацією Йони, адже сліди розкладу можна було за цих обставин видати за сліди тортур. Утім, протестація Охлоповських не мала жодних наслідків.

У підсумку справа закінчилася, згідно з королівським декретом, присягою Настасі і шести шляхтичів при ній 20 лютого 1586 року, майже через чотири роки після смерті Бориса Охлоповського. Жінка присягала, що чоловіка «спячого, пьяного» ножем не колола, з челяддю жодним чином не змовлялася, непричетна до його смерті «ани радою, ани ведомостю, ани помочю». Прикінцеві слова присяги звучали так: «Естли же не по правди присягаю, Боже ми не помози и вбий мя Боже в сей вік и в будущий, на души и на тіли моем»⁶⁵.

Насамкінець цієї історії зауважу, що в більшості випадків намарне намагалися вибудувати свою версію подій на підставі тогочасних судових наративів чи, принаймні, якимось узгодити вкрай суперечливі деталі. Досить ризиковано напевно покладатися на правдивість одного з тих сценаріїв, що пропонувалися сторонами в суді. Тож питання, що стало причиною смерті Бориса Охлоповського – ніж у руках підступної дружини, а чи випадок, який позбавив жінку тягаря подружнього життя – винесемо за межі аналізу. Адже відповідь на нього неминуче обґрунтовуватиметься низкою припущень, щедро приправлених суб'єктивністю того, хто спробує це зробити. Утім, особи, що стали перед судом, теж найменшою мірою переймалися питаннями – що насправді відбулося та хто вбивця. Для Охлоповських будь-що-будь важило довести вину вдови, адже лише за цих обставин вони могли повернути контроль за майном двоюрідного брата. Настасі та її братам потрібно було довести її непричетність до смерті чоловіка. Борисів племінник Кожуховський, челядь, знайдене жіноче тіло з каменем на грудях, піп, який невідомо де подівся, голільний ніж зі слідами крові, півгак та інші свідки й свідчення, що несподівано зринають у процесі розгортання історії, губляться серед інших елементів досить суперечливих конструкцій. Значна їх частина – інформаційний мотлох на узбіччі для самих учасників процесу. Для історика натомість вони служать підтвердженням, що сторони найменшою мірою переймалися пошуками доказів, невідповідністю тверджень та намаганням їх узгодити. Врешті, так до кінця нез'ясованим залишилося питання, яка саме рана – на грудях чи в шиї – стала безпосередньою причиною смерті Бориса, ба більше – чи була взагалі рана на грудях⁶⁶. Натомість чи не найважливішим

⁶⁵ Там само. – С. 414-415.

⁶⁶ 18 вересня 1583 р., тобто напередодні розгляду справи у суді, датується визнання возного, який їздив до горохівського балвера і питає його про рану Бориса Охлоповського. Той нібито сказав, що оглядав Бориса одразу після поранення і «иньшое раны не было, толко

для дослідника видається питання про «конструювання» свідків і свідчень сторонами процесу та ті ресурси, які для цього використовувалися. Адже за відсутності слідства як незалежної від сторін частини судового доведення, саме свідки постають головним аргументом у суперечці. Вони, а також риторична майстерність адвокатів, набувають у суді вирішального значення. Зупинюся на них детальніше, почавши від особливостей конструювання звинувачення вдови.

Охлоповські на початку процесу подали визнання возних, що були внесені до луцького, володимирського і кременецького гродів, які засвідчували відмову Настасі провадити опитування челяді та слуг. Саме слуги постають із цих актів як підозрювані в убивстві Бориса Охлоповського. Запис у луцьких книгах, датований 10 квітня, стосувався останніх днів життя Бориса, а визнання возного, занесене до володимирського гроду у травні, взагалі було зроблене вже по його смерті. Тобто Охлоповські розпочали інформаційну кампанію по дискредитації удови у Волинському восводстві вже по смерті Бориса, хоча офіційні звинувачення її в смерті чоловіка прозвучать лише на судовому засіданні, яке відбулося більше ніж через рік після самої події (що, утім, було цілком типовим для провадження подібних справ). Натомість більшість свідків з боку Настасі посилалися на інформацію, отриману ними в інтервалі між 18 березня, коли Бориса спіткало нещастя, та 25 березня – неділею і ярмарковим днем у Горохові. Найпізніше свідчення датоване 27 березня. Частина свідків згадує про тестамент – важливу деталь, яка недвозначно вказувала, що небіжчик не розглядав дружину, попри складне подружнє життя, як можливого убивцю. Розведеність у часі свідчень сторін конфлікту може вказувати також на певну зміну у розповіді про подію самого Бориса. Цілком імовірно, що думка про умисне поранення була «підказана» тяжкохворій людині, яка мала певні провали в пам'яті через сп'яніння, відвідувачами, що потяглися до Охлопова довідатися про обставини нещастя та стан Бориса. Серед них могли бути як зацікавлені особи, що задавали питання з певною метою, так і цілком безсторонні. Нагадаю ще раз свідчення Богуша Липленського, свідка обвинувачів, де він наводить слова Бориса, які чув від Івана Холоневського: «Кажут, якими ся ножом сколоти мел». Відповідно, одні і ті ж свідки упродовж майже трьох тижнів Борисової хвороби могли чути від нього різні версії трагічної події: 1) в перший тиждень, коли писався тестамент, а Охлоповські з Порванецькими вирішували, як уникнути його підписання, Борис *ще достеменно не знав*, як отримав рану в горлі, і був певен, що в результаті необережного поводження з півгаком; саме з цього періоду походить інформація свідків Настасі; 2) перед смертю Борис *уже підозрював*, що умисно поранений кимось із домочадців, на чому вибудовують свої звинувачення Охлоповські; факт «волення» Бориса про зрадливе вбивство, на яке посилалися на першому засіданні Охлоповські, не був підтверджений жодним свідченням. Тож «свідки» з обох сторін могли цілком щиро присягати на підтвердження своїх слів. Утім, можливе ще одне припущення. Свідки, які оповідали, *що* саме вони

колотая ножем у горла с правое стороны». Цю інформацію з якоїсь причини або не оприлюднили, або вона не потрапила в протокол з ініціативи писаря (ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 404 зв.-405).

чули, а потім підтверджували свої слова присягою, не конче вказували, що їхні свідчення – це *все*, що вони чули. Цілком імовірно, що таким чином можна було залишити частину невігідної інформації поза межами визнання.

Як засвідчують визнання свідків, складовою успішного провадження справи зазвичай ставала широка інформаційна кампанія. Недаремно серед цього суперечливого наративу, ми раз-у-раз натрапляємо на згадки про поширення того чи того факту серед загалу, причому інформаційний фон забезпечувала не лише шляхта, а й її слуги та піддані. Очевидно, що певна доля успіху лежала й на писареві, який міг допомогти одній зі сторін, на певний спосіб препаруючи інформацію. Звернімо увагу на протиріччя в протоколі з приводу нібито прихильності /неприхильності старости до скаржників. На початку процесу Охлоповські посилаються на його рішення як легітимізуючі щодо ув'язнення вдови та використання тортур при допиті Настасиної челяді. Дещо пізніше вони вже скаржаться на прихильність старости до обвинувачених.

Позбавлення Настасі свободи було порушенням засадничого права шляхтича – ніхто не може бути ув'язнений без вироку суду. Що ж до челяді, то вона розглядалася як власність пана, який міг погодитися на її опитування, а міг відмовити в цьому, беручи відповідальність на себе та погоджуючись на судове провадження. Саме так вчинили від початку Ошовські, пропонуючи скаржникам позивати їх до суду. Тож допит з тортурями не лише порушував право власності та усталені шляхетські практики, а й суперечив праву, яке забороняло використовувати свідчення залежних осіб – слуг і челяді – проти пана чи на його користь (II ЛС, розд. 4, арт. 53; III ЛС, розд. 4, арт. 78). Маніпуляції зі свідченнями слуг і челяді були досить поширені, адже за неправдиве звинувачення шляхтича передбачалася правова відповідальність, натомість оскарження залежних осіб – інструментів в руках їхніх господарях – зачіпало честь пана, а водночас меншою мірою загрожувало скаржникові репутаційними та іншими втратами. Більш того, зізнання осіб нешляхетського стану можна було отримати, застосувавши до них тортури. Попри те, що у багатьох випадках ці свідчення легко спростовувалися, однак вони були непоганим інформаційним приводом у війні за честь.

Звернімо увагу на оскарження 3 червня 1571 р. Андрієм Добринським Олехової Тесовської Настасі Богданівни Джучанки, яка нібито 9 травня у тесовському замку підпоїла його «жонку дворную» Богдану, яка перебувала у Добринського на службі, дала їй 10 грошів та пообіцяла видати за свого сина Гаврила Олехновича Тесовського, якщо вона отруїть самого скаржника, його дружину Ганну Томилівну Воронянку і їхню челядь. Богдана давала зілля «отрутне», отримане від Джусянки, «в потравах ести и в питю пити» кілька днів поспіль, однак воно не подіяло. Тоді Тесовська, бачачи, що та отрута «не ест велми шкодливая, иж от нее никто не вмер», прислала до Богдани свою хрїнівську піддану Стасючиху з іншою, міцнішою отрутою. Вона переказала, що пані помилилася з попереднім зіллям, натомість, якщо додати господарям у їжу чи напої нове, яке називається «сопща», то вони напевно до вечора помруть. Проте Богдана не встигла заподіяти зла, бо була випадково викрита: вона вкрала у пана сорочку і заховала її в рукав, а Добринський помітив, там же знайшли і

зілля. Двоє возних засвідчили: Богдана без примусу добровільно визнала, що отруїти господарів її намовила Олехнова Тесовська⁶⁷.

А проте 12 червня інший возний визнав перед підстаростою, що в присутності людей добрих питав дівчину, яку посадив у замкову вежу Добринський, чи вона брала отруйне зілля у Джусянки і чи давала на її прохання чи з наказу пану Добринському, його дружині і челяді. Та відмовилася й оповіла, що своє визнання «мусиламь поневоли сознати, бо мя пан Андреи Добринский бил, маючи в руках своих, мордоваль и мовил, и што хотел, то надо мною чиниль, и кату в руки даваль, который мя мучиль»⁶⁸.

Тож, схоже, що Охлоповські використали челядь не стільки як засіб з'ясувати всі обставини трагічної для їхнього брата події, а як варіант тиску на Ощовських. Невідповідності в зізнаннях слуг, які ті дали під тортурами, дозволяють припустити, що вони могли їх змінити під час подальшого процесу, особливо зі зникненням загрози фізичної розправи. Очевидно, що Охлоповські не добилися від челяді одноставного обвинувачення Настасі. Тож зникнення підданих однаковою мірою могло бути вигідне обом сторонам: обвинуваченим – щоб знищити можливості для подальших маніпуляцій скаржників, обвинувачам – як додаткова підстава для оскарження, своєрідний інформаційний привід.

Метою Охлоповських, як уже зазначалося, не були пошуки істинного вбивці; вони розпочали процес для того, щоб довести вину Настасі. Чи оцінювали вони, починаючи розкручувати процес обвинувачення, свої потенційні можливості виграти, а чи розраховували підважити в спільноті репутацію Ощовських і змусити їх сісти за стіл переговорів, щоб у підсумку в обмін на замирення ті поступилися частиною майна і опікунської влади? На користь цієї думки свідчить довга тривалість справи. Цілком імовірно, що Ощовські були б значно поступливішими, якби сили обох родів виявилися паритетнішими. У будь-якому разі, Охлоповські прорахувалися. Соціальний капітал Ощовських та, відповідно, їхні мобілізаційні ресурси забезпечили їм принципово кращу ситуацію. Очевидно, спрацювала позиція та розгалуженість цього роду, а також шлюбні партії його представників. Можливо, ситуації Охлоповських не сприяли репутаційні втрати серед шляхти самого Бориса через пияцтво і неспокійний характер. Тож у підсумку дана історія проілюструвала тезу одного з моїх героїв, висловлену в розпалі суперечки, яка насправді була квінтесенцією шляхетського соціуму Волині як спільноти честі: я кращий «для того, же, деи, я маю с ким, а ты ни маешь»⁶⁹.

* * *

Очевидно, що скрупульозного аналізу потребують й інші історії обвинувачень жінок у вбивстві чоловіка. Однак певна стереотипність описів та сталий набір компонентів цього нарративу дозволяють припустити інструментальний характер більшості обвинувачень. Чи свідчать ці матеріали – чоловічий обвину-

⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 25, спр. 458, арк. 172 зв.-173 зв.

⁶⁸ Там само. – Арк. 182 зв.

⁶⁹ Там само. – Ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 924 зв.-925 (835 зв.-836 – подвійна нумерація).

вачувальний наратив – про гендерні упередження щодо жінки? Хіба непрямом: легкість, з якою з'являються ці обвинувачення, засвідчує вразливість її становища. Описи злочину, на перший погляд, містять компоненти, які традиційно закріплені за «жіночими» убивствами, однак лише в тому випадку, якщо ми аналізуємо їх без ширшого порівняння з оскарженням чоловіків в умисних убивствах. Натомість щільніший аналіз знімає дихотомію «чоловіче-жіноче». До того ж певний тип убивств, який традиційно вважається «жіночим», був характерним для тих осіб, що перебували в підпорядкуванні. Значна частка прибульців з інших теренів Корони, що шукали на Волині кращої долі, становила шлюбний ринок для вдів, забезпечених нерухомістю, що мало змінювати ієрархію в родині.

Очевидно, що сімейну напругу мусила зменшувати й низка факторів. Майно шляхетського подружжя не поєднувалося в одне ціле, за дружиною закріплювалася частка нерухомості чоловіка, що в грошовому еквіваленті дорівнювала подвоєній сумі її посагу, яка мусила страхувати жінку в різних життєвих колізіях. Представництво чоловіком родини в публічній сфері далеко не завжди було одноосібним, принаймні воно не покривало всіх випадків та мало низку обмежень. Врешті сприйняття шлюбу як публічного договору та відносна легкість розлучень в рамках православної церкви, зокрема і через подружні непорозуміння, мала пом'якшувати випадки конфронтації всередині родини та пропонувала прийнятні стратегії для обох сторін.

Важливим було й те, що в разі конфлікту всередині подружжя чоловік міг вдатися до насильства, але потому його супротивниками ставали чоловіки родини дружини за широкої підтримки приятелів. До цього долучалися і приятелі самої жінки, яких вона здобувала через власну систему комунікацій. Всередині *дому* дружина теж не залишалася самотньою в разі незгоди з чоловіком: слуги та челядь становили мінливий ресурс, який міг виявитися саме на її боці.

Насамкінець варто зауважити, що в аналізі насильства в родині недооціненим залишається такий чинник, як особливість функціонування судової системи. Цілком імовірно, що значна кількість звинувачень дружини була засобом в руках родини чоловіка для отримання вдовиної частки майна небіжчика. Змагальний характер судочинства перетворював судовий процес на вербальний поєдинок між сторонами, вибудований на хисткій системі доказів. Тож скажник не конче приходив до суду з метою довести справу до остаточного декрету, часто інтенцією було знеславити відповідача та змусити його сісти за стіл переговорів, відтак полагодити конфлікт через майнові поступки. Адже «вина» шляхтича тривала доти, поки претензії скажника, зазвичай матеріальні, не були заспокоєні. Звернімо увагу, як формулює Матіас Єндрикович «відсутність вини» кн. Станіслава Воронецького, попередньо звинуваченого у пораненні та інших кривдах: «...яко панъ цнотливый, учинил ми справедливост и нагороду skutечную, такую, якая ся мни подобала»⁷⁰. А головна мета судочинства, своєю

⁷⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 5.

чергою, полягала в тому, «абы кождыи при своемъ zostаваль и своего певнымъ и варовным был»⁷¹.

Саме такий підхід – урахування всіх сторін функціонування соціуму – може допомогти у з'ясуванні взаємин всередині родини, яка, попри розмитість межі приватного і публічного в ранньомодерний час, рідко виходить на яв у джерелах.

REFERENCES

Amussen, S. (1994) Being Stirred to much Unquietness: Violence and Domestic Violence, *Journal of Women's History*, vol. 6, No 2, 70-89 [in English].

Baran, K. (2000) *Dzieje przestępstw politycznych w Anglii między średniowieczem a współczesnością*. Kraków [in Polish]

Baylie J., Giese L. (2013) Marital cruelty: reconsidering lay attitudes in England, c. 1580 to 1850. *The History of Family*, vol. 18, No 3, 289-305 [in English].

Dean, T. (2004) Domestic violence in late-medieval Bologna. *Renaissance Studies*, vol. 18, No. 4 (December), 527-543 [in English].

Dean, T. (2008) Theft and gender in late medieval Bologna. *Gender and History*, vol. 20, iss. 2, 399-415 [in English].

Dolan, F. (1994) *Dangerous Familiars. Representations of Domestic Crime in England, 1550–1700*. Cornell University Press [in English].

Dolan, F. (1992) Home rebels and house-traitors: murderous wives in early modern England. *Yale Journal of Law and the Humanities*, vol. 4, iss. 1, art. 2, 1-31 [in English].

Hardwick, J. (2006) Early modern perspectives on the long history of domestic violence: The case of seventeenth-century France. *Journal of Modern History*, vol. 78, No. 1, 1-36 [in English].

Heijden, M. van der (2013) Women, Violence and Urban Justice in Holland (1600–1838). *Crime, History and Societies*, vol. 17, No 2, 71-100 [in English].

Mc Mahon R., Eibach J., Roth R. (2013). Making Sense of Violence? Reflections on the History of Interpersonal Violence in Europe. *Crime, History and Societies*, vol. 17, No 2, 5-26 [in English].

Muravyeva, M. (2013) 'A king in his own household': domestic discipline and family violence in early modern Europe reconsidered. *The History of Family*, vol. 18, No 3, 227-237 [in English].

Roth, R. (2001) Homicide in Early Modern England 1549-1800: the Need for a Quantitative Synthesis. *Crime, History and Societies*, vol. 5, No 2, 33-67 [in English].

Sharpe, J. A. (1981) Domestic Homicide in Early Modern England. *The Historical Journal*, vol. 24, No 1, 29-48 [in English].

Starchenko, N. (2016). «Dzherela svidchat»: kilka zauvah pro doslidzhennia stanovyscha shliachtianky v ranniomodernomu sotsiumi Volyni. *Ukrajins'kyj arkeografichnyj schorichnyk. Nova serija*, vyp. 19-20, t. 21, s. 242-247 [in Ukrainian].

⁷¹ Там само. – Спр. 124, арк. 779 зв.

Starchenko, N. (2014). *Chest', krov i rytoryka. Konflikt u shlakhets'komu sociumi Volyni. Druga polovyna XVI – pochatok XVII stolittia*. Kyiv, 2014: Laurus [in Ukrainian].

Voronchuk, I. (2006) Podruznyi zrazy jak naslidok praktyky ukladannia shliubiv v Ukrajinі v XVI–XVII st. (na materialah ranniomodernoi Volyni). *Sotsium. Almanah socialnoji istoriji*, vyp. 6, 161-202 [in Ukrainian].

Natalia Starchenko

*Doctor of Science in History, senior research fellow at the
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography
and Source Studies, research fellow at the
Institute of History of Ukraine of
the National Academy of Sciences of Ukraine*

**WIVES ACCUSED OF MURDERING THEIR HUSBANDS:
FEMALE CRUELTY, MALE PHOBIAS OR RELATIVES'
FINANCIAL CONSIDERATIONS
(Volhynia of the last third of the 16th century through
the first third of the 17th century)**

Based on a number of cases when gentry ladies were accused of murdering their husbands, I will analyze the following questions: who initiated these accusations; the rhetoric of accusations; whether they had clichéd details; whether these accusations were conditioned by the gender of the accused; how the cases proceeded, and what were the results. I will also focus on the wives' subjugation to their husbands and the resources that could change the balance of power in a family.

Stereotypical descriptions and conventional sets of tropes in accusatory narratives suggest that the majority of accusations were purely instrumental. Only one case in eight ended in a guilty verdict, with one other case containing strong indications that the wife did indeed commit murder with the help of her servants and courtiers. Crime descriptions ostensibly emphasize the elements conventionally associated with “female” murders. Their analysis in broader context and comparisons with murder accusations against men, however, lift the male-female dichotomy.

A range of factors could relieve tension in conflicts within gentry families. The property of spouses was not united. The notion that the husband should be the only representative of the family in the public sphere had its limits. Finally, marriage was perceived as a public contract, and the Orthodox Church granted divorce with relative ease, even in cases of spousal misunderstandings. A married woman could usually rely on the support of her relatives, personal friendships cultivated through independent communication, and servants.

The peculiarities of the court system remain an underappreciated element in the analysis of domestic violence. A significant number of accusations mask the husbands' relatives' attempts to reclaim the widow's part of the late husband's property. The strategy was reinforced by the competitive nature of the judicial system: the verbal duel between the sides was supported by slim evidence. Therefore, the accuser often appeared in court with the intention of undermining defendants' reputation, forcing them to negotiate, and obtaining the goals as the result of a compromise.

Keywords: gentry, murder, conflict, gender relations, judicial system, Volhynia in the 16th-17th century.